

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Zij aan zij

Toekomstperspectief
voor Nederland in 2030

Publicatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (WI)

Het Wetenschappelijk Instituut heeft ten doel het (doen) verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het CDA op basis van de grondslag van het CDA en in aansluiting op het Program van Uitgangspunten. Het Wetenschappelijk Instituut geeft gedocumenteerde adviezen over hoofdlijnen van het beleid, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek vanuit het CDA en/of van de leden van het CDA in vertegenwoordigende lichamen.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
Postbus 30453, 2500 GL Den Haag
T (070) 3424874
E wi@cda.nl
I www.cda.nl/wi

Foto omslag & Zij aan zij-bijeenkomsten: Leonard Walpot | www.leonardwalpot.nl
Beelden rondom 'Zij aan zij': Hannah Kraan Fotografie | www.hannahkraan.nl

Drukwerk: Quantes, Den Haag
Deze uitgave is CO₂-neutraal gedrukt.

ISBN/EAN 978 90 83033 82 2
Den Haag, juli 2020, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zij aan zij

Toekomstperspectief
voor Nederland in 2030

WI
*Wetenschappelijk
Instituut*

Inhoudsopgave

Vooraf	5
---------------	----------

Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030

Inleiding	11
I Wat samenbindt	15
1. De wereld als gemeenschappelijk huis	16
2. Op zoek naar nieuwe gemeenschappelijkheid	17
3. Hoopvolle vernieuwingsbewegingen	17
II Bronnen voor vernieuwing	21
1. Samenwerking en co-creatie	21
2. Scheppingsdrang en talentbevordering	21
3. Traditie en inspiratie	22
4. CDA-uitgangspunten	23
III Levensloop: naar balans tussen leren, werken en zorgen	24
1. Welkom in de wereld	27
2. Leren voor het leven	31
3. Niemand aan de kant	35
4. Drie generaties liefde, zorg en inspiratie	39
IV Leefwereld: naar de menselijke maat	44
1. Je thuis weten	47
2. Leven in cyberspace	52
3. Zorg voor het huis van de aarde	56
4. Samen thuis	61
5. Een veilig huis in een woelige wereld	65

V Voorbij systeemdenken: naar dienstbare instituties	70
1. Robuust openbaar bestuur	73
2. Nieuwe zekerheid in onzekere tijden	80
3. Zorg op menselijke maat	84
4. Menselijke bloei en economische groei	90
Besluit	99
Bijlage	
<hr/>	
Impressie Zij aan zij-bijeenkomsten	109

Vooraf

Waarom is het goed als politieke partijen zich steeds opnieuw bezinnen op de toekomst van hun land? Ruim veertig jaar geleden, nog voordat het CDA werd opgericht in 1980, stelde Ruud Lubbers zich die vraag ook al. De ontwikkeling van toekomstperspectieven, zo merkte hij op, werkt samenbindend, zet mensen in beweging en geeft de nodige vaste oriëntatiepunten.

Vandaar dat het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA na *Nieuwe wegen, vaste waarden* (1995) en *Kiezen en verbinden* van het Strategisch Beraad (2012) een nieuwe toekomstverkenning wilde ontwikkelen: *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030*, op 9 november 2019 als discussiestuk gepresenteerd en nu in de definitieve vorm, aangevuld en verdiept met een impressie van de vele *Zij aan zij*-bijeenkomsten.

Er was veel enthousiasme en inspiratie om met elkaar in gesprek te gaan. Er zijn zo'n tachtig *Zij aan zij*-bijeenkomsten geweest: van Middelburg tot Groningen, van Raalte tot Zoetermeer, van Holwerd tot Eindhoven.

Dank aan al die afdelingen, het CDJA met zijn 2030-Talks, en ook maatschappelijke en ambtelijke organisaties die gespreksessies organiseerden! Dank voor de inspiratie, het meedenken en de ideeën. *Zij aan zij* kan op veel instemming rekenen, zo hebben we gemerkt. De eerste, uitgebreide uitwerking door de CDA-jongeren, *Geloof in Nederland*, geeft dit al handen en voeten. Dat geeft hoop en moed voor de toekomst. Want *Zij aan zij* is geen eindpunt, maar een begin. De komende jaren zal het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA de beleidsrichtingen zoals geformuleerd in *Zij aan zij* nader uitwerken.

* * *

Zij aan zij vertelt het verhaal van een samenleving die op een meer coöperatieve wijze kan worden ingericht. Het politieke debat over de toekomst draait vaak om de vraag naar de staat of de markt, om superstaat of supermarkt, met de grootmachten China en de VS als stereotypering. De christendemocratie kijkt anders. *Zij aan zij* kijkt anders. De eerste vraag in de christendemocratie is: wat voor samenleving is gewenst en welke waarden dienen bepalend te zijn? Staat en markt zijn in dat perspectief onmisbaar, maar dienstbaar, ten dienste van een coöperatieve samenleving en komen daar ook uit voort.

Het belangrijkste antwoord op de vraag naar de toekomst van Nederland ligt besloten in de titel: *Zij aan zij*. Alleen in gezamenlijkheid vinden wij

betekenis, alleen met elkaar vinden wij zin in het leven. Wij mensen zijn bedoeld om gezamenlijk de beschaving op te helpen bouwen. De samenleving is geen hotel, waar de mensen slechts klanten zijn die niet zo veel met elkaar te maken hebben, maar ons gemeenschappelijk huis. ‘Face to face, side by side’, zoals de Britse emeritus rabbijn Jonathan Sacks het verwoordt. *Zij aan zij*.

In feite raakt dat aan de christendemocratische wereldbeschouwing. Dominant lijkt soms een visie waarin de wereld wordt beschouwd als het toneel van strijd, prestatie en competitie. In de christendemocratie is de wereld geen vechtkooi waar het recht van de sterkste geldt, maar is de wereld gegeven om samen te leven en samen te werken. Dat betekent in de praktijk van alledag: samenwerken, zorgzaamheid, verantwoordelijkheid voor elkaar.

In het genre van een toekomstdocument gaat het om vaste oriëntatiepunten voor de langere termijn. In een snel veranderende wereld wordt het belang daarvan alleen nog maar belangrijker. *Zij aan zij* was als discussiestuk nog maar net uit en toen brak een pandemie uit.

Die heeft niets afgedaan aan de actualiteit en betekenis van *Zij aan zij*. Integendeel zelfs. De drie centrale vernieuwingsbewegingen die in *Zij aan zij* worden geagendeerd, blijken zeer relevant te zijn: van ratrace naar relaties, van regelzucht naar burgerruimte en van winst naar waarden. En ook de beleidsrichtingen blijken dit te zijn: van de waardering voor professionals in het publieke domein tot het aanpakken van overbehandeling in de zorg, van het pleidooi voor meer bescherming van zzp'ers tot de keuze voor kortere voedselketens. De belangrijkste les van de coronapandemie is misschien wel dat onder existentiële druk en in oprechte gezamenlijkheid veel mogelijk is: er groeit en bloeit al veel meer dan we soms denken. Er komt in zo'n crisis ook scherp naar voren wat de samenleving draagt en wat haar ondermijnt. Zowel solidariteit en omzien naar elkaar, als samenzweringsgeloof en egoïsme worden scherp zichtbaar.

Wij danken de commissie Beraad Perspectief 2030 onder leiding van Leonard Geluk voor het vele, goede werk dat is verricht. Verder zijn we dankbaar voor de betrokkenheid van vele meelezers, meedenkers en praktijkexperts bij de totstandkoming van het discussiestuk. Ook dank aan de stafmedewerkers van het Wetenschappelijk Instituut, in het bijzonder Arjen Siegmann, en ook

Geerten Boogaard, Irma Bultman en André Poortman voor de inhoudelijke en organisatorische ondersteuning. Tot slot dank aan de medewerkers van het CDA Partijbureau. Samenwerken is geen filosofie, maar een bestaanswijze.

Drs. R. (Richard) van Zwol
*Voorzitter Wetenschappelijk
Instituut voor het CDA*

Drs. P.H.J. (Pieter Jan) Dijkman
*Directeur Wetenschappelijk
Instituut voor het CDA*

**Samenstelling van de commissie Beraad Perspectief 2030 van het
Wetenschappelijk Instituut voor het CDA:**

Evert Jan van Asselt

Rob van de Beeten

Lans Bovenberg

Govert Buijs

Pieter Jan Dijkman (secretaris)

Leonard Geluk (voorzitter)

Cecile Heemels

Ab Klink

Harry van der Molen

Dion van Steensel

Stijn Steenbakkens

Jos Wienen

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

Zij aan zij Toekomstperspectief voor Nederland in 2030

Inleiding

We leven in een mooi land. Het land van de gelukkigste kinderen op aarde, zo zeggen de lijstjes. Waarden als menselijke waardigheid, vrijheid, gelijkwaardigheid en burgerschap worden in het leven van alledag beleefd. Onze cultuur van samenwerken en van bevordering van talenten geldt als het kenmerk van ‘Nederland deltaland’. Niet óf jij óf ik, maar zij aan zij.

Onze ouders hebben een erfenis nagelaten van voorspoed, zorgzaamheid, vernieuwing en vrijheid. Zelfs na een ingrijpende crisis blijkt Nederland over voldoende veerkracht te beschikken. Miljoenen Nederlanders, ouders, ondernemers, verplegers, leraren, politieagenten, boeren en wetenschappers hebben hier volop aan bijgedragen. We hebben veel om dankbaar voor te zijn.

Nieuwe horizon

Wat doen wij met deze erfenis? De oplossingen van gisteren zijn niet de antwoorden voor morgen. We kijken kritisch en constructief naar waar wij op de lange termijn naar toe willen met Nederland en welke fundamentele keuzes daarvoor vanuit christendemocratisch perspectief nodig zijn. Onze horizon is 2030 en verder. We zullen in onze complexe samenleving over de eerstvolgende verkiezingen heen moeten kijken.

Leidend in onze visie is dat ieder mens er toe doet. Ieder mens kan een betekenisvolle bijdrage leveren aan iets dat groter is dan die persoon zelf. Er is veel dat groeit en bloeit, dat toekomst heeft en toekomst geeft. Het is de kunst daarbij aan te sluiten en dat zichtbaar te maken. Ook in 2030 zal Nederland niet volmaakt zijn, ook in 2030 zullen er ongelukkige kinderen zijn. Dat mag ons niet somber maken, het is juist een aansporing om in gezamenlijkheid te zoeken naar het goede leven, zodat we gezamenlijk kunnen delen in een cultuur van hoop en perspectief. Zij aan zij.

Levensloop en leefwereld

We kijken vanuit de alledaagse belevingswereld van mensen. Het eerste perspectief is dat van de levensloop van de mens (tijd). Velen hebben de ervaring dat we in een tijd van versnelling leven en die versnelling neemt door de globalisering, technologisering en economisering steeds meer toe. Daarom is het van belang opnieuw na te denken over de vraag hoe we in ons leven

‘balans’ kunnen houden. Balans tussen generaties en balans tussen zorgen, werken, leren en ontspannen.

Het tweede perspectief is dat van de leefwereld (ruimte). We leven in een spaghetti-samenleving: alles is met alles vervlochten. Internationale ontwikkelingen hebben veel sneller dan voorheen gevolgen in ons eigen land of zelfs in onze regio. Dat stelt ons voor de vraag hoe we ook in de komende decennia kunnen wortelen en aarden. Dan gaat het niet om utopische vergezichten, maar om de ontwikkeling van een ‘thuis’ en om ruimte voor de ‘menselijke maat’.

Vanuit dit blikveld onderzoeken we hoe deze noties van ‘balans’ en ‘menselijke maat’ nadrukkelijker een plek kunnen krijgen in de systeemwereld, de wereld van de stelsels, regels en protocollen. Deze stelsels, regels en protocollen zijn nodig om het leven te ordenen, houvast te geven en grenzen aan te geven. En daarmee dienen ze een gemeenschappelijk doel, een publieke moraal. Maar die moraal kan al snel aan het zicht worden onttrokken als de systeemwereld een doel in zichzelf wordt of zelfs de leefwereld gaat koloniseren. We moeten onze stelsels soms anders organiseren, terug naar de bedoeling, door vanuit het kleine naar het grote te denken in plaats van andersom. Het betekent dat we steeds vanuit de alledaagse sociale praktijken redeneren en niet vanuit systemen, regels of materiële vragen en beperkingen.

.....

I Wat samenbindt

Paus Franciscus heeft onze wereld treffend omschreven als ‘ons gemeenschappelijk huis’. Lange tijd was dat ook voor ons een vanzelfsprekend beeld. Ondanks alle eigenzinnigheid die Nederlanders kenmerkt – gelukkig maar – was er sprake van gemeenschappelijke idealen: er was altijd meer dat ons verbond dan dat ons van elkaar scheidde. Het gemeenschappelijk huis zorgde voor gedeelde waarden en gedeelde instituties die voor continuïteit van de samenleving zorgden.

Nu lijken we als samenleving het zicht op dat gemeenschappelijk huis soms te zijn kwijtgeraakt; we hebben de juiste sleutels niet meer om dat huis binnen te treden. Illustratief is dat we als we naar de samenleving kijken, vaak alleen maar segmentatie en verdeeldheid zien, in sociaal, economisch en technologisch opzicht. Door de samenleving lopen inderdaad vele scheidslijnen. En toch leven we, van dag tot dag, met elkaar samen.

De manier waarop we spreken over de verhouding tussen de Nederlandse samenleving en het openbaar bestuur lijkt het kloofdenken – bedoeld of onbedoeld – vooral te versterken. Door de tijd heen is die relatie in verschillende metaforen verbeeld. Bij de opbouw van de verzorgingsstaat was ‘vadertje staat’ een geliefde metafoor. ‘Vadertje Drees’ was er het symbool van. Het was de tijd dat collectieve voorzieningen werden ontworpen. Met de komst van het marktdenken kwam de ‘BV Nederland’ in beeld. Er vond een omslag plaats van een overheid die de maakbaarheid van de samenleving preekte naar een overheid die de verantwoordelijkheid van de samenleving voorop stelde, maar daarbij wel het risico liep uit te gaan van de maakbaarheid van ieders eigen succes. In termen van politieke ideologie: het economisch liberalisme werd overheersend. In het beeld van de BV Nederland moet de overheid ‘leveren’ en worden gemeenteloketten vervangen door ‘stadswinkels’ voor ‘klanten’.

Beleidspectieven voor de toekomst van Nederland cirkelen vaak rond deze metaforen. Enerzijds is sprake van een toenemende nadruk op toezicht, controle en regeldruk, anderzijds wordt een toenemend beroep gedaan op de zelfredzaamheid van burgers of op de vrije markt als oplosser van allerlei problemen. Daarmee lijkt beleid gereduceerd tot de relatie tussen staat en burgers of tussen staat en markt.

Wat ontbreekt, is een rijker verhaal. Een verhaal over een zij aan zij-maatschappij, het gemeenschappelijk goede dat we samen hebben, burgers die

gezamenlijk de samenleving opbouwen. We hebben het vaak over deelgroepen, maar wat is de gemeenschappelijke noemer? We discussiëren veel over deelonderwerpen, maar wat is de samenhang der dingen?

Hoe kunnen we een nieuwe, politieke taal vinden voor de samenleving als ons gemeenschappelijk huis? Dat is de vraag.

1. De wereld als gemeenschappelijk huis

Dat gemeenschappelijk huis is een krachtig beeld. Rijk aan dimensies om het belang van de verbondenheid met elkaar en met de omgeving uit te drukken. De eerste dimensie is dat de bewoners ook de bouwers en beheerders zijn. Het huis is nooit af en zal altijd onderhoud vergen. Mensen zijn het fundament, de oorsprong en het doel van alle sociale verbanden en taken. Ieder mens heeft betekenis en waardigheid.

Een andere dimensie is dat het huis 'plaats' én 'ruimte' is. 'Plaats' is waar de bewoners zich thuis voelen, zich geborgen en veilig weten en een gemeenschappelijke geschiedenis en omgangsvormen hebben: buurt, dorp, stad, regio, land, Europa. 'Ruimte' staat voor het onbekende, het onbestemde, het komende en het grensverleggende. Plaats en ruimte hebben elkaar nodig. Zonder een plaats wordt de ruimte leeg; in het universum kan niemand wonen. Grenzen zorgen voor veiligheid en zijn nodig om verantwoordelijkheden toe te kunnen kennen. En, omgekeerd, zonder ruimte kan een plaats verlammen en verstikken.

Zeker zo wezenlijk is dat de bewoners van het huis elkaar nodig hebben om het huis leefbaar te houden. Goed samenleven sluit niemand uit. Dit opent een ander perspectief: het betekent dat een samenleving waarin voor bepaalde mensen of groepen geen plek is, incompleet en onvolmaakt is. Het huis kent nu eenmaal vele kamers en een diversiteit aan bewoners. Die verschillende mensen vormen in voor- en tegenspoed met elkaar een samenleving. Individuen worden gedragen door de gemeenschap, tegelijkertijd wordt de gemeenschap gedragen door individuen.

Ten slotte vraagt een gemeenschappelijk huis ordening, goede omgangsvormen en wederzijds respect. Regels, gezag en respect voor de ander zijn nodig om het goede na te streven en het kwade te beteugelen. Regels zijn er niet om de regels zelf, maar om ruimte te bieden en rust te borgen. Waarden zijn niet te vangen in lijstjes en codes, maar zijn onderwerp van een terugkerend gesprek over wat van waarde is en moet zijn. Daarmee scheppen we onderling begrip, maatschappelijke rust en een deugdelijke orde.

2. Op zoek naar nieuwe gemeenschappelijkheid

Voor onze toekomst zou dit wel eens de grootste uitdaging kunnen zijn: het vinden van een nieuwe gemeenschappelijkheid. Die mag niet alleen draaien om regels, apparaten en voorzieningen, maar om een samenleving waarin ieder mens zich gekend weet en ieder mens een fundament vindt om bij te kunnen dragen aan het goede samenleven. Het vinden van zo'n nieuwe combinatie van sociale zekerheid, gemeenschappelijke orde en persoonlijke vrijheid is een complexe opgave. Misschien wel even uitdagend als de opbouw van de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog.

Eén ding weten we zeker: de huidige manier van leven, samenleven, besturen en geld verdienen moet veranderen. Het neoliberale idee van 'vrijheid, blijheid' en winstmaximalisatie is in instrumentalistische bestuurspraktijken lang dominant geweest. In dat verhaal zijn mensen zelf verantwoordelijk voor geluk en falen en geldt de overheid als een hindermacht en moeten maatschappelijke problemen door marktwerking worden opgelost.

Dit is geen houdbaar verhaal meer. We lopen met z'n allen tegen culturele, ecologische en economische grenzen aan en daarmee tegen de grens van een draagbaar bestaan. Zo'n verhaal is zo niet vol te houden en blokkeert een samenleving die verder moet en verder wil op weg naar een gemeenschappelijke toekomst.

Niet óf staat óf markt, niet óf jij óf ik, maar zij aan zij.

Het rijkere verhaal is nodig. Het verhaal waarin begrippen als samenwerken, vertrouwen geven, waarderen en verbinden centraal staan. Vanuit de politieke filosofie van de christendemocratie wil dit verhaal klinken. Het verhaal over de mens in zijn gemeenschap, over vrijheid in gelijkwaardigheid en verantwoordelijk burgerschap. Niet óf staat óf markt, niet óf jij óf ik, maar zij aan zij.

3. Hoopvolle vernieuwingsbewegingen

Wij zien drie maatschappelijke vernieuwingen die wij urgent achten en die we politiek en maatschappelijk willen stimuleren. Samen met iedereen die zich hier ook volop voor inzet, van welke levensovertuiging of maatschappelijke achtergrond dan ook.

Van ratrace naar relaties

Voor oudere generaties was het lange tijd vanzelfsprekend dat ze erbij hoorden. Een opleiding garandeerde zekerheid, een baan, een plek in de samenleving. Het heeft mentaal grote consequenties dat deze zekerheden in onze flexsamenleving wegvallen. Het voelt alsof we steeds harder moeten fietsen om niet om te vallen. De samenleving snakt naar een cultuur waarin tegenslag niet als falen wordt gezien, om hulp vragen niet als zwakte en een stap terug doen niet als afgang. Het leven is zelden één opgaande lijn. Wanneer we in onze prestatie maatschappij iedereen en onszelf steeds de maat nemen aan de hand van kortstondig succes, komt er weinig terecht van samenwerking, van polderen, van ruimte om te leren en op adem te komen. Ratrace wordt afvalrace. We hebben een nieuwe cultuur nodig van relaties: betrokkenheid, openheid, met oog voor risico's – en dus ook voor falen – én voor kansen om weer op te krabbelen, terwijl we elkaar vasthouden. Daar horen rechten én plichten bij.

Van regelzucht naar burgerruimte

Maakbaarheid en controledwang zijn de dominante karaktertrekken van de moderne samenleving geworden. Als er iets fout gaat, roepen we gelijk om een schuldige, komen er regels, protocollen en procedures om alles nog beter in de hand te hebben en risico's uit te sluiten. Het gevolg is een wantrouwend toezichtcomplex met een schijn van veiligheid. Het is niet de taak van bestuurders en politici om een goede samenleving te maken en om bovenop elke fout te duiken met moties, beleidsmaatregelen, monitors en weer nieuwe regelgeving; het is hun taak om te bevorderen dat het binnen de samenleving gemakkelijk is om goed te zijn. Dit vraagt om een cultuur waarin mensen, bedrijven en instellingen natuurlijk proberen om de beste te zijn, niet voor het marktaandeel, maar zodat we er allemaal van kunnen leren. En dit vraagt een cultuur van vertrouwen: vertrouwen in elkaar, in het besef dat er dankzij de ander iets goeds kan opbloeien. Zo'n grondhouding werkt ontspannend op verstikkende beheersingsdrift.

Van winst naar waarden

Maatschappelijk en economisch succes worden afgemeten in geld. Aandeelhouderswaarde vergroten is de mantra die wereldwijd de economische verhoudingen beheerst. Deze maatstaf voor succes keert zich nu tegen ons. De financiële crisis van 2008 en de klimaatcrisis zetten ons voor het blok. Maatschappelijk welzijn en persoonlijk geluk staan onder druk. Gelukkig dient zich een tegenbeweging aan. De voorbeelden daarvan zijn legio: de VN

.....

die duurzame ontwikkelingsdoelen vaststelt, jongeren die concrete resultaten verlangen in het tegengaan van klimaatverandering, bedrijven die ervoor kiezen maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Globalisering, technologisering en economisering vragen om een breder waardebegrip. Bij alle beslissingen in de civil society, het openbaar bestuur en de economie is het van belang de vraag te stellen: hoe wordt het menselijk leven, het samenleven en het leven met de schepping nu en later het beste gediend? En wie draagt hier de verantwoordelijkheid voor en neemt daadwerkelijk de beslissingen die nodig zijn?

II Bronnen voor vernieuwing

We hebben een hele weg te gaan om de hoopvolle vernieuwingsbewegingen tot wasdom te laten komen. Welke bagage en inspiratie houden ons op koers?

1. Samenwerking en co-creatie

Nederlanders zijn altijd polderaars geweest. Ze moesten wel. Nederland is immers een deltagebied. De polders, steden, havens en kades in de delta zijn afgedwongen op de realiteit van de natuur en de geografie. De inwoners moesten samenwerken om zich te beschermen tegen de gevaren van het water. Zij aan zij. Heer en boer, arme sloeber en rijkwaard, koopman en dominee, stedeling en dorpeling. Elkaar uitsluiten, kleineren of elkaar het licht in de ogen niet gunnen, is niet alleen asociaal, het is ook heel dom als je met elkaar moet zien te overleven.

De steden, kades en havens groeiden de afgelopen eeuwen uit tot plaatsen voor ontmoeting en handel en soms ook tot vluchtplaats. Nederland werd de marktplaats voor goederen en specerijen, een hub voor kunstenaars en filosofen en een haven voor politieke en godsdienstige vluchtelingen. Samenwerken is nog steeds het geheim achter het succes van Nederland. Delta's en polders overleven niet door orders en polariseren, maar dankzij molens en dijken. Wie heeft er ooit op zijn werk, thuis of in de vriendenkring beleefd dat polarisatie, uitsluiting, verkettering of een bevelscultuur werken? Wat wél werkt, is de gunfactor, de ander een kans geven. Meedoen, de handen uit de mouwen steken, de handen ineenslaan, afstemmen en overleggen.

2. Scheppingsdrang en talentbevordering

Kenmerkend voor Nederland door de eeuwen heen zijn ondernemingszin, nieuwsgierigheid en innovatiekracht. Technologische, sociale, culturele en economische vernieuwing gaan altijd hand in hand. Misschien heeft ook dat wel te maken met het delta-karakter van ons land. De zee is hier immers niet alleen bedreigend, maar biedt ook kansen: ze voorziet handelaren en vissers van een inkomen en nodigt uit tot het ontdekken van nieuwe markten en afzetgebieden. Een modern deltaland is *mainport* en *brainport* ineen. Zo ligt ons land in het hart van Europa. In de uiteenlopende regio's van Nederland is daarom altijd plek voor pioniers in kennis en kunst, voor mensen met talent en goede ideeën en voor iedereen die het goede leven zoekt.

Leven is geroepen worden tot verantwoordelijkheid. Die zogeheten cultuuropdracht hoort bij de Nederlanders: ze verstaan hun taak om het land in alle samenlevingsverbanden verantwoord te beheren, te bebouwen en te bewerken. Cultuur is dan ook meer dan het alledaagse mooi maken. Zij is ook meer dan erfgoed. De cultuur geeft ons vooral beelden, woorden en getuigenissen die ons vertellen wie wij zijn en wat ons vormt. De rijke cultuur van ons land, die nauw verbonden is met de Europese beschavingsgeschiedenis, daagt ons ook nu nog uit die te koesteren en te ontvouwen voor de generaties na ons.

Wezenlijk voor een bloeiende beschaving van blijvende betekenis is het oog voor talent. Mensen tot hun recht laten komen, het beste van zichzelf laten geven. Cultuur en kunst verdienen evenveel waardering en kansen als al die andere manieren waarop wij talentbevordering alle ruimte geven. Of het nu ondernemerschap, artistieke scheppingskracht, wetenschappelijk vernuft of spirituele en sociale zeggingskracht is, zij verrijken samenleving, cultuur en welvaart. Het stimuleren van de talentvolle durf en het koesteren van cultureel erfgoed en artistiek talent zijn daarom voor christendemocraten één geheel. Zij zijn onlosmakelijk verbonden met het rentmeesterschap van de schepping en de beschaving.

3. Traditie en inspiratie

De christelijke traditie leerde ons het belang van de menselijke waardigheid. Mensen zijn niet slechts van waarde op grond van hun prestaties of bezit. Ieder mens heeft een intrinsieke waarde en waardigheid.

In de christelijke traditie zijn alle mensen unieke schepselen van God en vanuit dat perspectief gelijkwaardig aan elkaar. Ieder mens moet in recht en vrede kunnen leven. Ieder mens heeft het recht om bij te dragen aan de samenleving, vanuit zijn eigen levensovertuiging en al naar gelang zijn capaciteiten. Niemand staat aan de kant, een huis bouw je samen.

Tegelijkertijd is de mens niet slechts een enkeling; hij is geweven in een netwerk van relaties en verbonden met de wereld om zich heen. De denker Alexis de Tocqueville zei al eens dat het christendom mensen losweekt uit de illusie dat zij zelf het centrum van de wereld zijn en de wereld moeten zien te beheersen. Wij mogen de wereld ontvangen en moeten onze plek erin zien te vinden, in plaats van op technocratische wijze de regie erover te willen voeren. Samenleven gaat niet vanzelf. De christelijke traditie leert ons dat de wereld een huis is met vele kamers, waarin voortdurend getimmerd moet worden en waarin verdraagzaamheid niet zonder moeite geleerd moet worden.

In levensbeschouwelijk opzicht is Nederland veelkleurig geworden. Al hebben veel mensen afscheid genomen van institutionele vormen van geloof, velen blijven toch zoeken naar spirituele oriëntatie en een diepere of hogere betekenis. Uiteindelijk willen mensen graag bijdragen aan een betere wereld, iets betekenen voor hun medemens en komende generaties. Die inspiratie kan vanuit de christelijke traditie komen, maar ook vanuit een rijkdom aan ander gedachtegoed. Niet wij en zij, maar zij aan zij.

Het christendom weekt mensen los uit de illusie dat zij zelf het centrum van de wereld zijn.

4. CDA-uitgangspunten

In de lange christelijke traditie hebben oude woorden en nieuwe gedachten elkaar steeds weer gevonden. De rijke historie van het CDA biedt ook veel inspiratie, omdat de klassieke CDA-uitgangspunten steeds nieuwe lading en levenskracht hebben gekregen en krijgen:

- *Solidariteit*: mensen zijn elkaar gegeven, ze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en zijn het gelukkigst als zij in gemeenschap met anderen leven en worden gezien en gewaardeerd.
- *Publieke gerechtigheid*: de rechtsstaat is een onmisbare voorwaarde voor de bescherming van de menselijke waardigheid. De overheid heeft de taak om mens en schepping tot hun recht te laten komen, de vrede te bewaken en het recht te onderhouden.
- *Gespreide verantwoordelijkheid*: mensen, organisaties, bedrijven en overheden dragen een eigen en gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de schepping en het algemeen welzijn, om zowel persoon als gemeenschap te laten floreren. De overheid is niet het centrum van de samenleving; ze moet juist ruimte laten voor variëteit en veelkleurigheid.
- *Rentmeesterschap*: vanuit een besef van verbondenheid tussen generaties zijn mensen geroepen tot zorg voor natuur en cultuur en het creatief doorgeven wat van waarde is.

Met deze bagage en inspiratie gaan wij op weg naar 2030. Deze richtingwijzers kunnen we volgen, dit is het perspectief dat ons wenkt.

III Levensloop

Naar balans tussen leren, werken en zorgen

1. Welkom in de wereld

Mensen worden geboren. Achter dat simpele gegeven schuilt een wereld van betekenis. Het leven overkomt ons: we zijn opgenomen in een lange lijn van generaties en, als het goed is, liefdevol welkom geheten in een familie. Een pasgeborene is een mens: een kwetsbaar, afhankelijk wezen. En een wezen met potentie, met een belofte. Ouders dragen de verantwoordelijkheid voor nieuw leven, zoals hun ouders voor hen hebben gedaan. Het is zoals het leven is: niemand is een eiland. Mensen zijn afhankelijk van elkaar, wij horen bij elkaar.

Families kennen tegenwoordig vele variaties in vorm, maar het is en blijft van wezenlijk belang dat mensen een plek hebben waar ze liefde en geborgenheid ervaren en voor elkaar opkomen. Wederzijdse zorgzaamheid is de basis voor goed samenleven en persoonlijke bloei. In een familie leer je ruziemaken, vergeven, zorg ontvangen en zorg geven. Ruimte maken voor families is daarom ruimte maken voor het leven zelf. Goede politiek vertrekt vanuit die gedachte.

Harmonie in zorg voor elkaar

Voor veel mensen is het tegenwoordig lastig om alle aspecten van het leven (werk, privé, zorg, vrije tijd) goed te combineren. Het leven is een ratrace geworden. Er is haast geen tijd meer om op adem te komen. Het belang van carrière maken dreigt soms het belang van relaties, gezin en het opvoeden van kinderen te overvleugelen. Dit vraagt om een nieuwe manier van denken. In plaats van eenzijdig de focus te leggen op 'meer werken', willen wij meer aandacht voor een goede balans tussen werken, zorgen, leren en rusten.

Zoiets kan heel concreet de samenleving verbeteren. Ongeveer de helft van de vrouwen in Nederland maakt bijvoorbeeld gebruik van het recht op (onbetaald) ouderschapsverlof. Mannen gaan tijdens het verlof van hun partner gemiddeld juist meer werken. Ongeveer 60 procent van de kinderen wordt een of meer dagen per week opgevangen door de grootouders. Wij willen het ouderschapsverlof beter verdelen over mannen en vrouwen. De eerste stap is dat het verschil tussen moeder- en vaderschapsverlof kan worden verkleind. Een geboorteverlof voor vaders kan de start van een goede gewoonte zijn om zorgtaken meer gelijk te verdelen tussen mannen en vrouwen. Daardoor

kunnen drukke fasen in de levensloop beter samen worden gedragen en als gezamenlijke roeping beleefd.

Families vormen een keten waarin de ene generatie de andere afwisselt in zorgtaken en overdracht van waarden, tradities en beschaving. Daarom moet het gemakkelijker worden om zorgverlof op te nemen, bijvoorbeeld bij ziekte van familieleden. En dat moet niet alleen voor vrouwen gelden, die toch al vaak het leeuwendeel hiervan op zich nemen. Zorg is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van families.

Het 'welkom in de wereld' geldt voor iedereen.

De verdergaande ontwikkeling van de medische technologie levert steeds meer kennis op, ook rondom zwangerschap en geboorte. De technologie gaat het begin van het leven steeds meer beheersen. Technische mogelijkheden leiden soms tot ernstige dilemma's, bijvoorbeeld als het gaat om een ingreep in het menselijk DNA. In de christendemocratische visie op de mens past respect voor het mysterie van de schepping. Dit respect dwingt tot grote terughoudendheid. Het 'welkom in de wereld' geldt voor iedereen en de maakbaarheidsgedachte mag de waardigheid van de mens, met al zijn beperkingen, nooit verdringen.

Kinderen zijn de kern

Omdat familiebanden zo wezenlijk zijn, is een gezinsbreuk voor kinderen soms een traumatische ervaring. Juist zij zijn, vaak letterlijk, het kind van de rekening. De prestatiedruk is voor weer andere kinderen al vroeg in hun leven een probleem. Daarom is het belangrijk om als samenleving voor kinderen op te komen.

Sinds de decentralisatie is de jeugdhulp wel dichterbij gekomen, maar deze is nog steeds erg verkokerd. Ook loopt de jeugdhulp het risico te snel kinderen voor langere tijd in te sluiten in het systeem; het leven van kinderen kan hierdoor onnodig worden geproblematiseerd. De enorme toename van diagnoses – elk kind lijkt wel 'iets' te hebben – heeft onmiskenbaar ook te maken met de steeds hogere verwachtingen die we hebben over wat 'normaal' is.

Samen zorgen

Families vormen een keten waarin de ene generatie de andere afwisselt in zorgtaken en overdracht van waarden, tradities en beschaving. Daarom moet het gemakkelijker worden om zorgverlof op te nemen. Dat moet niet alleen voor vrouwen gelden, die toch al vaak het leeuwendeel hiervan op zich nemen. Het begint al bij de geboorte van een kind, waarbij het ouderschapsverlof beter verdeeld kan worden over mannen en vrouwen.

Dit moet anders, zeker voor de circa 1 procent meest kwetsbare gezinnen in ons land. Zij lijden onder de verkokering. Bij deze gezinnen zijn vaak al meerdere hulpverleners betrokken, toch stapelt de ellende zich op en vallen kinderen tussen wal en schip. Dit vraagt een andere aanpak, met meer ruimte voor hulpverleners om ieder kind en elk gezin te geven wat nodig is. Gezinnen met problemen hebben maatwerk nodig. Het principe 'ieder het gelijke' moet worden vervangen door 'ieder het zijne', zonder te vervallen in de problematisering van 'het normale'. Mensen leren door vallen en opstaan, niet door elk vallen te duiden in termen van abnormaliteiten en dreigende stoornissen.

2. Leren voor het leven

Mensen ontwikkelen zich door van elkaar te leren, soms met vallen en opstaan. De mens leert en floreert door de dialoog met anderen. De basis hiervoor wordt gelegd in de eerste leefgemeenschap waarin kinderen opgroeien, daarna gaat het verder op de kinderopvang en op school. De vorming van de jeugd en van volwassenen, zowel in burgerschap als in werk, is een van de meest wezenlijke taken die de samenleving heeft. Niet alleen in het begin, maar gedurende de hele levensloop. Zoals SER-voorzitter Mariëtte Hamer eens stelde: ‘Leren is als eten en drinken; als je dat in je werk en in heel je leven niet doet, ben je al gauw ziek.’

Opvoeding en onderwijs raken elkaar. De overheid waarborgt goed onderwijs voor iedereen, maar dicteert niet tot achter de komma wat kinderen moeten leren. Ons land kent al meer dan honderd jaar een grondwettelijke vrijheid. Die vrijheid biedt ieder gezin de ruimte om een school te kiezen die past bij de opvoeding. Tegelijkertijd krijgen scholen de ruimte om actief vorm te geven aan het curriculum. Vrijheid van onderwijs mag geen dekmantel zijn voor het cultiveren van afkeer van de samenleving of van andersdenkenden. Elke school heeft de pedagogische opdracht om de ontwikkeling en het burgerschap van jongeren te bevorderen.

De resultaten van het Nederlandse onderwijs zijn onverkort positief. De stijging van het opleidingsniveau van de bevolking zet steeds verder door. Ook bij mensen met een migratieachtergrond stijgt het opleidingsniveau. Wij zien onderwijs bij uitstek als de plek van de vorming en persoonsvorming en zo ook als bakermat voor maatschappelijke integratie.

Meer balans tussen theoretisch en praktisch onderwijs

Het wordt tijd dat we beseffen dat leren en talentbevordering geen concurrentiestrijd mogen zijn. Het gaat erom dat ieder mens tot zijn recht komt. Geleidelijk aan is bij ouders en leerlingen, maar ook bij werkgevers en beleidsmakers, het beeld ontstaan dat abstracte, theoretische kennis beter is dan praktijkkennis. Dit gaat niet alleen ten koste van praktijkgeoriënteerde leerroutes, maar ook ten koste van de persoonsvorming die in alle onderwijs essentieel is. Wij pleiten daarom voor een herwaardering van

het beroepsonderwijs, naast het theoretisch georiënteerde onderwijs. De samenwerking tussen schooltypen, opleidingen en de beroepspraktijk stimuleert dit. Niet alleen door integratie van doorlopende opleidingsroutes en leerlijnen, maar ook door flexibeler regelgeving en bevordering van publiek-private samenwerkingsconstructies in de regio en in stedelijke centra.

Een goede balans tussen theoretische kennis, praktijkgeoriënteerde kennis en persoonsvorming is op alle niveaus in het onderwijs zinvol. Uiteraard zal de mix per onderwijstype en -fase verschillen. Dit vraagt actieve interactie tussen onderwijsinstellingen en de wereld van werken, scheppen en vernieuwen. De kenniseconomie transformeert op deze manier naar een zich permanent ontwikkelende samenleving.

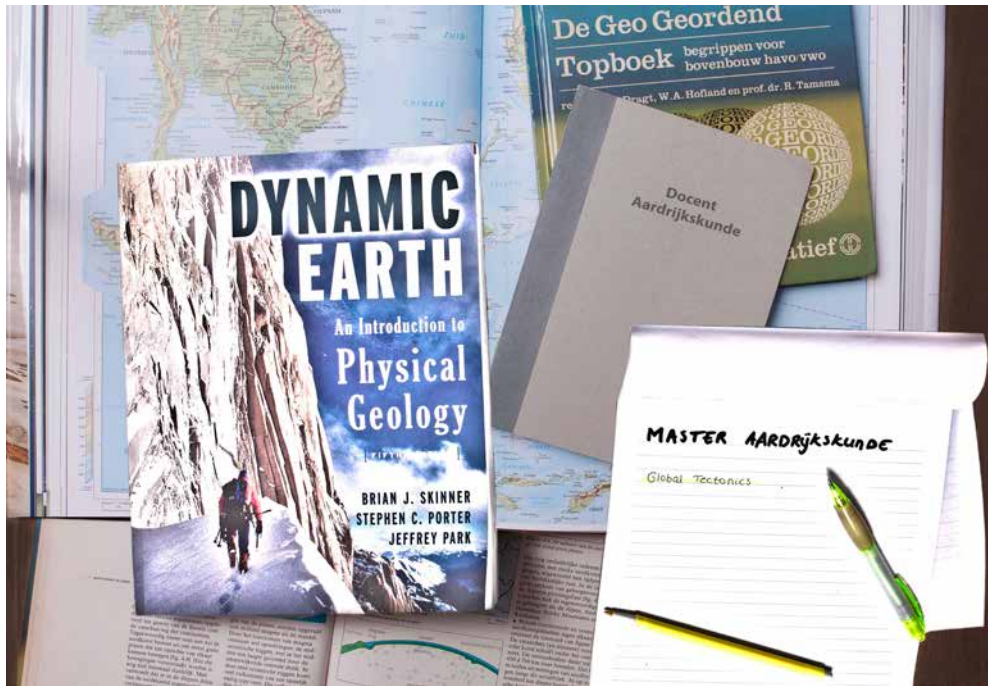
Aandacht voor achterstanden

In een ontwikkelende samenleving doet iedereen op eigen wijze mee. Achterstanden worden actief bestreden. De onderwijsachterstand van een deel van de kinderen met een migratieachtergrond is nog te groot. Ook zijn er 2,5 miljoen laaggeletterden in Nederland die moeite met hebben met lezen, schrijven en rekenen. Dat is slecht voor hen én voor ons land. Het moet een nationale doelstelling worden om deze groep tot 2030 te halveren, via formeel en informeel leren. Ook is het belangrijk dat mensen, met name ouderen, 'digiwijs' worden gemaakt.

Een leven lang ontwikkelen wordt vanaf deze eerste stap een vast gegeven in de levensloop van elke werknemer.

Leven lang ontwikkelen

Wij willen werk maken van 'leven lang ontwikkelen'. Wij willen dat jongeren al tijdens hun opleidingen in MBO, HBO of WO actief gaan meewerken in bedrijven en kennisinstellingen, als aankomende professionals en academici. Daarmee zetten ze de eerste stap in hun loopbaan. Een leven lang ontwikkelen wordt vanaf deze eerste stap een vast gegeven in de levensloop van elke werknemer.

Een leven lang ontwikkelen

Leren is als eten en drinken; als je dat in je werk en heel je leven niet doet, ben je al gauw ziek. Het is daarom vreemd dat ons onderwijs zich nog steeds concentreert op de eerste twintig levensjaren. Iedereen moet geregeld de gelegenheid krijgen om zich op een passende wijze bij of om te scholen en kennis en kunde op te waarderen. Dat moet het nieuwe 'normaal' zijn.

In samenwerking met de sociale partners wordt een nationale agenda leven lang ontwikkelen opgesteld. Daarbij hoort een nieuw stelsel van publiek gefinancierde opleidingen voor volwasseneducatie. Elke Nederlander krijgt tijd en ruimte om zich te blijven ontwikkelen en nieuwe vaardigheden te leren. Dat geldt ook voor nieuwkomers, van binnen en buiten de EU. Het bestaande leenstelsel verdwijnt. Jonge generaties beginnen op deze manier zonder schuldenlast aan hun loopbaan. Het nieuwe stelsel geeft een grote impuls aan de levenslange leerloopbaan.

3. Niemand aan de kant

De tijd dat Klaas op zijn zestiende bij een baas in betrekking ging om daar vijftig jaar later afscheid te nemen, al dan niet met een gouden horloge, ligt achter ons. De arbeidsmarkt is voortdurend in beweging. Tal van banen waarmee mensen decennialang een eerlijke boterham verdienden, zijn verdwenen. En het zou zomaar kunnen dat de zestienjarigen van nu over twintig jaar werkzaam zijn in banen waar we nu nog nooit van hebben gehoord.

Het wordt steeds onwaarschijnlijker dat mensen tot aan hun pensionering hetzelfde werk blijven doen in dezelfde economische omgeving en sectoren. Daarom is het voor iedereen van groot belang om te leren omgaan met breuken en transitie in het arbeidsleven. Een positief punt is dat steeds opnieuw volop werk blijkt te zijn. Zelfs de robotisering gaat dat niet veranderen, al zal deze de aard van het werk fundamenteel gaan beïnvloeden.

Werken is leren en omgekeerd

In de ontwikkeling naar een levensloopbaan van iedereen is het vreemd dat ons onderwijs zich nog steeds concentreert op de eerste twintig levensjaren. Iedereen moet geregeld de gelegenheid krijgen om zich op een passende wijze bij of om te scholen en kennis en kunde op te waarderen. Dat moet het nieuwe 'normaal' zijn. Scholing dient een levenlang bereikbaar en betaalbaar te zijn. Vanuit macroperspectief is dit essentieel voor het innovatief vermogen en daarmee voor de concurrentiepositie van de Nederlandse economie. Bijblijven en opwaarderen zorgen voor duurzame welvaart in een innovatieve economie.

Als een tijdelijke of vaste baan ten einde komt, krijgen mensen niet langer de status 'werkloos'. De dag na het ontslag melden ze zich bij een transitieorganisatie voor bijscholing of tijdelijk werk. Wij willen een slimmere UWV, meer regio-gebonden, niet bureaucratisch, en concreet in staat om praktische assistentie te verlenen en bijscholing te verzorgen en begeleiden op weg naar een nieuwe baan.

Passend werk voor iedereen

Ondanks de gunstige economische ontwikkelingen na de kredietcrisis stonden nog steeds meer dan een miljoen mensen langs de kant, afhankelijk van een uitkering, deels vanwege arbeidsongeschiktheid en deels vanwege werkloosheid. Ongewild niet werken is niet slechts een economisch maar ook een mentaal en moreel probleem. Het kan iemand het gevoel geven dat hij er niet langer toe doet. En dat terwijl ons adagium is dat iedereen telt. Ook een nieuwe economische tegenslag houdt niet in dat dat adagium zelf niet meer zou tellen.

We zijn het vanzelfsprekend en zelfs sociaal gaan vinden dat werkloosheid leidt tot een uitkering. Laten we daar nog eens goed over doordenken. De Britse rabbijn en filosoof Jonathan Sacks stelde eens: ‘De grootste daad van rechtvaardigheid is de daad die individuen in staat stelt om zelfvoorzienend te worden. De hoogste vorm van hulp is die waardoor het individu zonder hulp verder kan.’

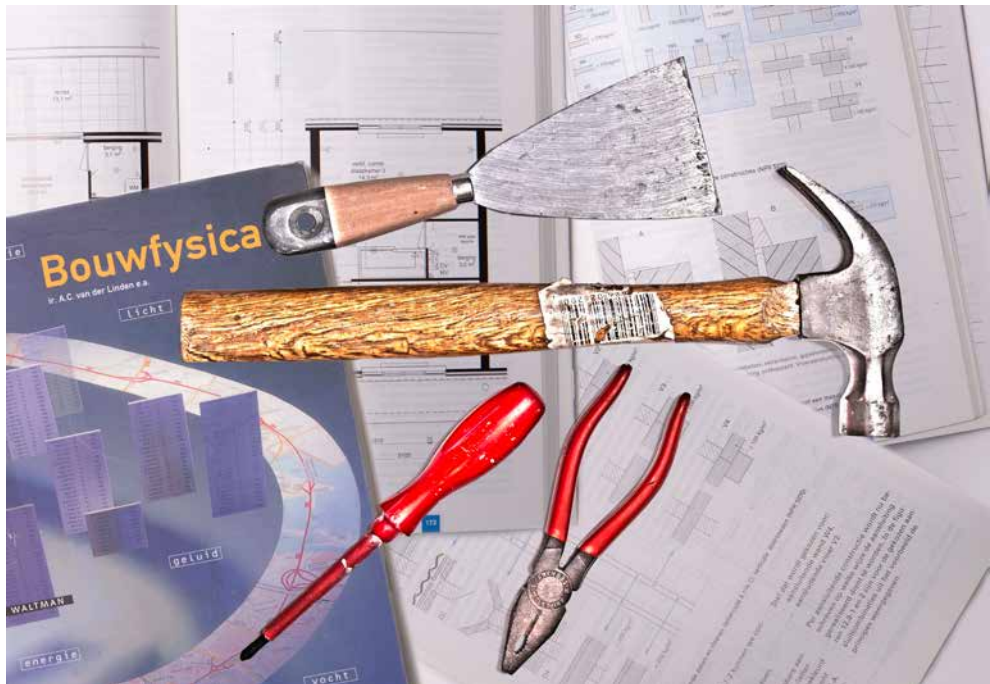
Om mensen in een uitkering die moeilijk aan de slag raken duurzaam en blijvend te helpen, moet het roer om. De invoering van de Participatiewet in 2015 betekende het einde van de sociale werkvoorziening, een historische fout. Baankansen voor mensen die op de wachtlijst stonden voor een sociale werkplek zijn sindsdien gedaald. De sociale werkvoorziening moet hersteld worden als ondersteuning aan mensen die het moeilijk hebben op de arbeidsmarkt. De mensen die er werken moeten het minimumloon verdienen. Een sociale werkplek geeft mensen de gelegenheid om de vaardigheden te leren die nodig zijn om daarna weer verder te kunnen.

Daarnaast introduceren wij voor langdurig werklozen een ‘basisbaan’: een baan-met-begeleiding. De basisbaan opent een wereld van mogelijkheden als springplank naar een nieuwe loopbaan. Voor mensen die zouden willen werken, maar door omstandigheden niet kunnen, blijft er uiteraard hulp en bijstand. De overheid is en blijft het schild voor kwetsbare mensen.

De overheid is en blijft het schild voor kwetsbare mensen.

Toerusting van flexwerkers

Het groeiend aantal zzp'ers laat zien hoe open en vrij de arbeidsmarkt is. Zo'n 20 procent van de werkenden in Nederland is zzp'er; in Europa is dat

Passend werk voor iedereen

We zijn het vanzelfsprekend en zelfs sociaal gaan vinden dat werkloosheid leidt tot een uitkering. Laten we daar nog eens goed over doordenken. De Britse rabbijn en filosoof Jonathan Sacks stelde eens: 'De grootste daad van rechtvaardigheid is de daad die individuen in staat stelt om zelfvoorzienend te worden. De hoogste vorm van hulp is die waardoor het individu zonder hulp verder kan.'

gemiddeld 10 procent. Een groot deel van de Nederlandse zzp'ers heeft hier vrijwillig voor gekozen. Het 'eigen baas' zijn geeft hen een gevoel van vrijheid en verantwoordelijkheid.

Maar erkend moet worden dat zzp'er zijn niet altijd een vrije keuze is. Het kan ook de dekmantel zijn voor schijnondernemerschap, waarin de werkgever geen premies hoeft af te dragen. De zzp'er heeft daarmee de nadelen, de opdrachtgever of inhuurder geniet de voordelen. De huidige fiscale faciliteiten betekenen in feite een 'straf op vaste relaties' en een 'bonus op transacties zonder gezamenlijke verantwoordelijkheid'.

Bij de vormgeving van flexibel werk voor de toekomst moeten juist vaste relaties een zwaarder gewicht krijgen. Een transactionele betrekking tussen werkgever en werknemer leidt tot minder binding en meer fragmentatie. Inzet, betrokkenheid over en weer, investeringen in elkaars missie en vaardigheden zijn dan al snel sluitpost. De positie van werkenden moeten worden versterkt. Werknemers en zzp'ers zouden beiden kunnen deelnemen aan een arbeidsongeschiktheidsverzekering met private uitvoering. Dit voorkomt dat zzp'ers onverzekerd en daardoor goedkoper zijn. Ook zouden de belastingdruk en verzekeringen voor zzp'ers vergelijkbaar moeten zijn met die voor werknemers. Het fiscale beleid vraagt meer neutraliteit als het gaat om relaties en transacties. Kleine bedrijven als knooppunt van relaties mogen niet langer fiscaal worden benadeeld ten opzichte van zzp'ers.

4. Drie generaties liefde, zorg en inspiratie

Een van de meest spectaculaire tekenen van de vooruitgang in de westerse wereld is de stijging van de levensverwachting. In 1860 lag de gemiddelde levensverwachting voor mannen rond de 39 jaar en voor vrouwen rond de 41. Inmiddels is dat voor mannen 80 en voor vrouwen 83 jaar. De verwachting is dat de levensverwachting in 2060 rond de 90 jaar zal liggen.

Het aantal ouderen neemt niet alleen toe, ook de getalsmatige verhouding tussen de generaties verandert. Binnen een paar jaar zal de helft van de Nederlandse bevolking ouder zijn dan 50 jaar. 2040 is het piekjaar qua aantal 65-plussers. Naar schatting is dan 26 procent van de bevolking ouder dan 65 jaar. Dit stelt ons voor de vraag hoe wij met elkaar het sociale weefsel van de samenleving bewaren en de solidariteit tussen generaties in stand houden. Als generaties zich niet met elkaar verbonden voelen, wordt de samenleving onleefbaar. Dit vraagt nieuwe oplossingen en arrangementen. Hoe mooi het ook is dat we ouder worden, we moeten onze samenleving er wel op inrichten. Niet wij en zij, maar zij aan zij.

Rolmodel en icoon

Na de jeugdperiode (eerste levensfase) en de werkende fase (tweede levensfase) breekt de levensfase van het ouder zijn aan (derde levensfase). Die fase lijkt in de beeldvorming soms haast los van de samenleving komen te staan. Dit is merkbaar bij twee dominante beelden over ouderdom. Het eerste beeld is dat van verval, gebrek en kwetsbaarheid: 'Ouderdom komt met gebreken.' Het tweede beeld is simpelweg de ontkenning van de ouderdom: 'We blijven eeuwig jong.' Bevrijd van verplichtingen en werkdruk is er eindelijk tijd voor reizen, hobby's en 'balans' in het leven.

De uitdaging is om tegenover deze twee imago's een rijker beeld te ontwikkelen: de waardering van ouderdom omwille van de ouderdom. Ouderen leveren een bijdrage aan onze samenleving, niet ondanks het feit dat ze oud worden, maar juist omdat ze oud worden. Concreet betekent dit dat we moeten ophouden om ouderen die de pensioengerechtigde leeftijd bereiken

ineens als een soort ‘reserveburger’ te beschouwen. Daarnaast is het voor ouderen zelf zaak de bereidheid te tonen hun levenservaring en wijsheid te delen met jongere generaties. Zo kunnen ze een rolmodel zijn voor jongeren.

Ouderen leveren een bijdrage aan onze samenleving, niet ondanks het feit dat ze oud worden, maar juist omdat ze oud worden.

In een tijd waarin veel jongeren kampen met problemen bij overgangen in het leven als die van leren naar werken, van baan naar baan, van een vrij leven naar een leven met bindingen kan intensief contact tussen de generaties van grote betekenis zijn. Juist ouderen kunnen op basis van hun ervaring laten zien dat wat soms onoverkomelijk lijkt toch ook weer betrekkelijk en overwinbaar is. De verbinding tussen generaties vraagt doordachte acties en programma’s. Een voorbeeld is het Project Uitzending Managers (PUM), waarbij ervaren Nederlandse senioren worden ingezet om de duurzame ontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf in ontwikkelingslanden te bevorderen.

Dit wijst naar een nieuwe kwaliteit in de levensfase tussen 60 en 75 jaar. De overgang van de werkende fase naar de niet-werkende fase kan op dit moment nogal abrupt zijn. Een geleidelijker overgang tussen de werkende en de niet-werkende fase is passender en natuurlijker. In alle nuchterheid kunnen we constateren dat zo rond het zestigste levensjaar voor veel mensen de allerenergiekste jaren toch wel voorbij zijn. Dan kan 67 lang en laat zijn. Waarom niet geleidelijk minderen vanaf 62? Mensen gaan dan een of twee dagen minder werken, maar zijn wellicht beter in staat om tot voorbij de 67 jaar op de arbeidsmarkt actief te blijven.

De steeds groter wordende groep gepensioneerden doet weliswaar niet meer mee op de arbeidsmarkt, maar blijft wel participeren in de samenleving. Sterker nog, veel gepensioneerden richten zich zo mogelijk nog meer op die samenleving dan in hun werkzame periode. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de vele uren die gepensioneerden steken in opvang van hun kleinkinderen en in mantelzorg. Op deze manier dragen zij in belangrijke mate bij aan de vitaliteit van het sociale weefsel van de samenleving.

Geleidelijke overgang naar de niet-werkende fase

In de moderne samenleving kennen we een nieuwe kwaliteit van leven tussen 60 en 75 jaar: mensen blijven langer vitaal. De overgang van de werkende naar de niet-werkende fase kan op dit moment nogal abrupt zijn; een geleidelijker overgang tussen de werkende en de niet-werkende fase is passender en natuurlijker. Bijvoorbeeld door de mogelijkheid om vanaf 62 jaar geleidelijk te minderen, maar wel voorbij de 67 jaar actief op de arbeidsmarkt te blijven.

Oefening in omzien naar elkaar

De omgang met de laatste levensfase, door de bank genomen vanaf 75 jaar, verdient veel meer aandacht, want vanaf 2025 gaat de groep 80-plussers fors groeien. Op dit moment is al een op de vier 65-plussers 80 jaar of ouder, in 2040 wordt dat een op de drie. De laatste levensfase kan niet alleen in fysiek opzicht confronterend zijn, maar is ook in sociaal opzicht vaak moeilijk. Het probleem van eenzaamheid doet zich vooral voor bij 75-plussers. Lichamelijke kwetsbaarheid en negatieve gevoelens rond isolement kunnen mensen overvallen of verlammen. Ze kunnen zich zelfs een last voelen voor familie en vrienden, die druk zijn met hun eigen leven.

In het publieke debat lijkt dit te versmallen tot een discussie over hulp bij zelfdoding bij een 'voltooid leven'. Dit is echter een miskennis van de maatschappelijke opdracht en wel om twee redenen. In de eerste plaats dreigt de problematiek van het ouder worden erdoor te worden versluierd. Het gesprek zou moeten gaan over het zoeken naar een waardige levensavond. In andere levensfasen zetten lichamelijk gebrek en sociaal isolement ons aan tot betrokkenheid op elkaar. Waarom zou dat voor de laatste levensfase niet gelden? Zorg is niet in de eerste plaats een medische handeling, product of pil, maar een betekenisvolle relatie. In de tweede plaats wordt het menselijk leven gezien als een vorm van rationele zelfbeschikking. Het leven lijkt aan meetbare proporties en functionaliteit te moeten voldoen om menswaardig te zijn. De waardigheid van de mens wordt echter niet bepaald door wat hij kan, maar is met het bestaan als mens gegeven.

Hoogbejaarde ouderen helpen ons bij uitstek om te oefenen in de omgang met de imperfectie van het leven en de kunst van het loslaten. Deze thema's horen immers niet alleen bij de ouderdom, maar tekenen in meer of mindere mate het hele leven. De waardigheid van ouderen vereist dat we naar hen omzien en ook naar hen ópzien. Dat maakt zowel ouderen als jongeren humaner.

.....

IV Leefwereld

Naar de menselijke maat

1. Je thuis weten

Wie bent u? Waar komt u vandaan? De Duitsers spreken van *Heimat*. Dit moeilijk te vertalen woord betekent iets anders dan geboortegrond of land van herkomst. Het is de plek waar iemand zich thuis voelt. ‘Ubi bene, ibi patria’ zei Cicero al. Waar het goede leven heerst, is mijn vaderland. De behoefte aan een ‘thuis’ heeft niets te maken met nostalgie naar een verleden en een wereld die er nooit waren. Juist in een *Heimat* wordt het zicht op de toekomst en de wereld geopend. Thuis zijn en voelen is een van de belangrijkste thema’s van de komende jaren, want in een woelige wereld neemt de behoefte aan een thuis alleen maar toe.

Vitale steden

Wereldwijd is sprake van een toenemende verstedelijking. Die trend zet door tot na 2030, ook in Nederland. Steden groeien doordat zich er steeds meer jongvolwassenen en immigranten vestigen. Kansrijke jongeren trekken massaal naar de steden, vanwege de daar aanwezige opleidingsmogelijkheden en de goedbetaalde banen.

Door de aanwezigheid van veel twintigers en dertigers worden er relatief veel kinderen geboren. Dat maakt steden vitaal en jeugdig. Die bloei geeft een impuls aan de economie en de cultuur en draagt bij aan de welvaart.

Dankzij de grote diversiteit aan mensen zijn steden de broedplaatsen van creativiteit, inspiratie, innovatie en economische bedrijvigheid. Het zijn ook plekken waar zich maatschappelijke kansen én risico’s concentreren. Armoede komt in grote steden relatief meer voor dan in de periferie. Veel mensen hebben geen toegang tot de arbeidsmarkt. Veel steden lopen ook letterlijk vast: door files, vervuilde lucht en een tekort aan betaalbare huizen.

Het is code rood op de woningmarkt, met name in de steden. Het aanbod is simpelweg te beperkt. Dit is geen tijdelijk, maar een structureel probleem. Tot 2030 moet er een miljoen extra woningen worden gebouwd. Met het huidige tempo wordt dit doel nooit gehaald. Bestemmingsplannen, ingewikkelde procedures en het ontbreken van de juiste prikkels bij stadsbesturen en woningcorporaties leiden tot toenemende schaarste aan woningen en steeds langere wachtlijsten. Ontwikkelaars bouwen voor de hoogste winst, niet voor de grootste behoefte. Het resultaat: een slecht toegankelijke woningmarkt voor jonge koopstarters, middeninkomens en senioren.

Voor het welzijn van mensen en de sociale samenhang in steden is een

ander beleid nodig. In een goed functionerende woningmarkt zijn de woningen betaalbaar en divers en hebben mensen de keuze om op zichzelf te gaan wonen, een gezin te starten en te verhuizen. Dit vereist robuuste keuzes van de rijksoverheid op het gebied van de ruimtelijke ordening, bijvoorbeeld bij het aanwijzen van nieuwe bouwlocaties. Woningcorporaties moeten daarin een belangrijke rol kunnen spelen, ook als het economisch tegenzit. Ze mogen niet geremd worden door een verhuurderheffing van bijna 1000 euro per sociale huurwoning. Kleinere gemeenten buiten stedelijk gebied krijgen meer vrijheid om woningbouw te realiseren. Voor kleine projecten is geen instemming van de provincie meer nodig.

Vervoer verbindt

Een van de grote uitdagingen rond de stad en het platteland is een vlotte en schone mobiliteit. Zonder hernieuwd elan in het openbaar vervoer en het personenvervoer komen we stil te staan. Tot 2030 groeit de vraag naar personenvervoer met 13 tot 20 procent en het goederenvervoer met 4 tot 19 procent. De capaciteit van het Nederlandse wegennet en van het openbaar vervoer zijn ontoereikend om deze groei op te vangen.

Om steden bereikbaar en leefbaar te houden en regio's met elkaar te verbinden, is het noodzakelijk samen te bouwen aan een slimmer, flexibeler, groener, veiliger en betaalbaar mobiliteitssysteem. Onderdeel daarvan is een nieuwe belastingsysteem, waarbij we betalen naar gebruik. Wij willen dat reizigers alle vormen van vervoer op een gemakkelijke manier kunnen combineren. Aan de randen van steden, binnen steden of bij OV-aansluitpunten in rurale gebieden worden hubs (knooppunten) ingericht waar alle vormen van vervoer samenkomen en mensen kunnen overstappen op (deel)auto's, (deel) fietsen, treinen, metro's of andere vervoersmiddelen.

Het is noodzakelijk samen te bouwen aan een slimmer, flexibeler, groener en betaalbaar mobiliteitssysteem.

Vervoer verbindt

Vervoer verbindt mensen en regio's. Een van de grote uitdagingen rond de stad en het platteland is een vlotte en schone mobiliteit. Het OV-netwerk moet in de Randstad intensiever worden benut en sneller met de regio's verbinden. Nederland heeft behoefte aan een paar echte hogesnelheidslijnen: van de Randstad naar het noorden, het oosten en het zuiden. De lijnen moeten ook een verbinding krijgen met Duitsland en België zodat er een effectief Europees treinnetwerk ontstaat.

Het OV-netwerk moet in de Randstad intensiever worden benut en sneller met de regio's verbinden. Nederland heeft behoefte aan een paar echte hogesnelheidslijnen: van de Randstad naar het noorden, het oosten en het zuiden. De lijnen moeten ook een verbinding krijgen met Duitsland en België, Frankrijk en Groot-Brittannië zodat er een effectief Europees treinenetwerk ontstaat. De trein moet een logisch alternatief worden voor vliegvluchten tot 700 kilometer in Europa.

Kiezen voor vitale regio's

Wij streven naar sociale samenhang en een goed bestaan, ook in landelijke gebieden. We weten dat het aantal krimpregio's tot 2040 toeneemt. Krimp leidt al snel tot een negatieve spiraal: jongeren trekken weg omdat er geen werk of passende opleiding is, daardoor neemt het aantal banen en jonge gezinnen af, vervolgens moeten scholen sluiten en vestigen zich steeds minder jonge gezinnen in de krimpregio's en is er te weinig vernieuwing in de arbeidsmarkt en de kennisinfrastructuur. Het uiteindelijke effect is dat de leefomgeving verloedert, voorzieningen verdwijnen en de sociale samenhang teloor gaat.

De problemen in krimpgebieden zijn te complex om door regio's met eigen middelen en bestuurlijke kracht opgelost te kunnen worden. Dat is geen reden tot fatalisme. Een stad als Rotterdam kon met het Nationaal Programma Rotterdam Zuid, waarbij overheden, onderwijsinstellingen, ondernemers, woningbouwcorporaties en omwonenden succesvol samenwerkten een groot, meerjarig investeringsprogramma mogelijk maken. Een soortgelijk nationaal plan is ook nodig voor krimpgebieden. Voor dit toekomstperspectief in krimpgebieden is het van belang dat stad en omliggende regio's in goed overleg aan beider opgaven werken. Zo zorgen we ervoor dat stad en platteland antwoord geven op elkaars vraagstukken en zowel economisch als sociaal elkaar meer en intensiever blijven vinden.

Vitale regio's

Thuis zijn en voelen is een van de belangrijkste thema's van de komende jaren, want in een woelige wereld neemt de behoefte aan een thuis alleen maar toe. In een goed functionerende woningmarkt zijn de woningen betaalbaar en divers en hebben mensen de keuze om op zichzelf te gaan wonen, een gezin te starten en te verhuizen.

2. Leven in cyberspace

De generatie die voor 2000 is geboren, heeft het mechanische tijdperk nog meegemaakt: het tijdperk van de flipperkast, de telefoon met draaischijf, de slinger om een autoraam mee te openen en de cassetterecorder. Deze mechanische technieken hebben inmiddels plaats gemaakt voor digitale technieken. Met één swipe voorzie je het hele huis van muziek en wanneer je in je zelfrijdende, elektrische auto stapt, gaat die muziek vrolijk door.

De digitalisering heeft een nieuwe wereld geopend met nieuwe mogelijkheden en nieuwe, wereldwijde contacten. Cyberspace is niet een afgesloten virtuele ruimte, ze is deel van onze alledaagse leefwereld. Dit vraagt om goed technologisch burgerschap, dat gedragen wordt door waarden en klassieke deugden als ingetogenheid, wellevendheid en echte tolerantie, precies zoals we die in het particuliere en publieke leven van alledag ook prefereren.

Een nieuwe ruimte om ons heen

De digitalisering heeft grote gevolgen voor de ordening van het publieke domein. Er is sprake van een diep ingrijpende transformatie. Allereerst vervaagt de grens tussen de privésfeer en de publieke sfeer en daarmee ook rolverdelingen en verantwoordelijkheden. Het persoonlijke verwordt al snel tot publiek bezit. Het persoonlijke karakter van sociale media biedt veel positieve mogelijkheden: burgers kunnen zich beter gehoord en gekend voelen; politici kunnen de politiek een menselijker gezicht geven.

Maar er zijn ook nadelen. De cultuur van dialoog en interactie maakt plaats voor een cultuur waarin ‘het tentoonstellen van jezelf’ via sociale media de voornaamste bezigheid is. De ‘tirannie van de intimiteit’, noemde cultuursocioloog Richard Sennett dat eens. Overheden en techreuzen maken gretig gebruik van de digitale archivering van ons wel en wee en dringen al diep binnen in ons privéleven. Daardoor komen mensenrechten, privacy en autonomie onder druk te staan.

Ook leidt nieuwe technologie tot een kloof tussen digivaardigen en digibeten. Nu bijna iedereen toegang heeft tot internet en veel diensten uitsluitend via internet worden aangeboden, worden de verschillen alleen maar groter. Sommige groepen profiteren meer van de digitalisering dan andere groepen. Mensen die niet of minder digitaal vaardig zijn, raken steeds vaker

aan de kant. De vraag is hoe de digitale publieke ruimte zo inclusief mogelijk kan worden georganiseerd, zodat iedereen volwaardig kan participeren.

De digitale transitie heeft natuurlijk ook gevolgen voor de interactie tussen openbaar bestuur en burgers. Het positieve is dat de digitalisering snelle dienstverlening en informatievoorziening van de overheid kan bevorderen. Maar de keerzijde is er ook: digitale dienstverlening dwingt tot verdere standaardisering van besluiten en uitvoering, waardoor maatwerk in de knel kan komen. Burgers kunnen slachtoffer worden van een robotachtige gelijkheid, gedreven door digitale 'profiles' en statistische rekensommen. Dat willen wij voorkomen. De vrijheid en de rechten van burgers mogen niet ondergeschikt worden gemaakt aan bureaucratische algoritmen.

De vraag is hoe de digitale publieke ruimte zo inclusief mogelijk kan worden georganiseerd.

Privacy als maatschappelijke waarde

Veel mensen zijn bezorgd over het eigenaarschap van data die ze via een platform hebben gedeeld of aan een bedrijf hebben verstrekt. De macht van techreuzen als Amazon, Facebook, Google en Apple lijkt ongekend. Het ondoorzichtige van hun werkwijze en voorwaarden maakt dat we ons als burgers aan deze bedrijven overgeleverd voelen. Van de menselijke maat lijkt weinig sprake in de nieuwe cyberspace; mensen zijn zelf niet meer dan een product, doelwit of profiel. Dat moet anders.

Het is nodig om privacy als een maatschappelijke waarde te herijken. Privacy wordt tegenwoordig vooral geformuleerd als individueel recht dat bescherming biedt aan persoonlijke belangen. In een hoogtechnologise samenleving is deze benadering echter niet langer houdbaar. Big Dataprocessen zijn immers niet op specifieke individuen gericht, maar betreffen in potentie eenieder. Vandaar dat privacy geherformuleerd zou moeten worden als maatschappelijke waarde. Zo'n benadering is een eerste, nodige stap om te voorkomen dat grootscheepse gegevensverzameling door bedrijven en instellingen elementaire rechtsbeginselen schendt. Ook moet wettelijk worden geregeld dat iedere Nederlander eigenaar is en blijft van zijn persoonlijke gegevens.

Technologisch burgerschap

Nieuwe digitale technologie vraagt een permanente en grondige bezinning op de omgang met die technologie. Zonder heldere visie wordt het debat eenzijdig gedomineerd door ofwel de unieke mogelijkheden ofwel de schaduwkanten. De vraag is echter niet zozeer of nieuwe technologie wel of niet gebruikt kan worden, de vraag is vooral: hoe zorgen we ervoor dat de mens niet wordt gereduceerd tot een subject? Positiever geformuleerd: welke kwaliteit van mens-zijn en welke publieke waarden worden bevorderd door het gebruik en de inbedding van specifieke technologieën?

Het is van groot belang dat burgers zich bewust zijn van de invloed die technologie heeft op hun leven, op de interactie met anderen en op het publieke domein. Dit betekent dat mensen behoorlijk geïnformeerd zijn over de werking van technologie en kritisch kunnen nadenken over de betekenis ervan in hun leefwereld. Het houdt ook in dat mensen ervoor zorgen dat hun omgeving niet verschaalt en vereenzaamt en dat ze bereid zijn om technieken aan te passen of niet toe te passen als er betere alternatieven voorhanden zijn. Technologisch burgerschap verdient een prominente plaats in het burgerschapsonderwijs, ook in het leven lang ontwikkelen.

Leven in cyberspace

Cyberspace is niet een afgesloten virtuele ruimte, ze is deel van onze alledaagse leefwereld. Dit vraagt om goed technologisch burgerschap, dat gedragen wordt door waarden en klassieke deugden als ingetogenheid, wellevendheid en echte tolerantie, precies zoals we die in het particuliere en publieke leven van alledag ook prefereren.

3. Zorg voor het huis van de aarde

De aarde als ons gemeenschappelijke huis vereist goed onderhoud en verantwoord beheer. Dat is het aloude beginsel van het ‘rentmeesterschap’. Het is echter met geen mogelijkheid te ontkennen: we vragen veel teveel van de aarde. We putten de grond uit en vervuilen de lucht. We ervaren er de gevolgen van: extreme klimaatverschijnselen en afnemende biodiversiteit.

Door de aarde uit te buiten, schuiven we de problemen door naar onze kinderen en kleinkinderen. Daarmee is het klimaatprobleem een urgente sociale kwestie in de eigenlijke zin van het woord: een kwestie waarmee het verantwoorde, eerlijke samenleven op het spel staat. Het confronteert ons met de vraag: wat is duurzaam samenleven met het oog op de generaties na ons? Wat is verantwoorde welvaart?

De sleutels voor de oplossing van het klimaatvraagstuk liggen bij de overheid, de wetenschap en het bedrijfsleven, maar de noodzakelijke transitie is onmogelijk als burgers niet meedoen. Duurzaamheid begint thuis, in de eigen leefomgeving. Echt ‘duurzaam’ betekent immers: vervlochten met de menselijke leefomgeving, inspeland op haar mogelijkheden en rekening houdend met haar beperkingen.

Duurzaamheid begint thuis, in de eigen leefomgeving.

Klimaat, transitie en kansen

Nederland is een land van dijken, polders en eeuwenoude tradities en knowhow van een uitgekende waterhuishouding. Geen land ter wereld heeft zo'n rijke kennisinfrastructuur op het gebied van watermanagement. Zowel waterschappen (de oudste democratische bestuursorganen), als universiteiten, hogescholen en bedrijven maken er deel van uit. We gebruiken onze kennis van water(technologie) ook internationaal. Nederlandse bedrijven en kennisinstellingen zijn overal in de wereld actief om deltagebieden voor te

bereiden op de klimaatverandering. Uiteraard zullen we dat dan ook in eigen land op orde moeten hebben.

Het klimaat zal veranderen en Nederland zal zo ingericht moeten worden dat het ook op de lange termijn veilig is tegen overstromingen en een aantrekkelijk land blijft om te leven. Het bestaande Deltaprogramma moet worden doorgezet en om de tien jaar scherp worden geëvalueerd op de nieuwste wetenschappelijke inzichten en scenario's.

Bij een klimaatneutrale economie hoort een klimaatneutrale energievoorziening. Hiervoor zijn veel verschillende technologieën beschikbaar, waarvan geen enkele op voorhand moet worden uitgesloten. Nederland heeft al grote stappen gezet in de ontwikkeling van windenergie op zee en ook op het gebied van zonne-energie. Net als in andere Noordzee-landen kan een nog groter areaal aan windmolens op zee worden geplaatst, bij voorkeur buiten het zicht vanaf land.

Niettemin zijn zonne- en windenergie nog onvoldoende om een geheel koolstofarm energiesysteem te bouwen. We hebben centrales nodig die op een koolstofvrije wijze een backup kunnen vormen bij windstille winterdagen. De windenergie zal om gezet moeten kunnen worden in groene waterstof, waarmee de energie niet alleen kan worden opgeslagen, maar ook kan worden ingezet in deze centrales. Het zou ook goed zijn te investeren in het gebruik van restwarmte, aardwarmte, biomassa en waterkracht. Gelet op de urgentie van het klimaatprobleem ontkomen we niet aan het afvangen en opslaan van CO₂. Niet als excuus, maar als kosteneffectieve tussenstap. En wanneer kernenergie veilig en betaalbaar is, moet ook deze optie wat ons betreft bespreekbaar zijn. Op de doordenking hiervan mag geen taboe rusten.

Bij de plaatsing van windmolens en de realisatie van zonneparken moet verrommeling van het landschap worden tegengaan. Dit vraagt om een duidelijke ordening van de ruimte door de landelijke en provinciale overheid. Juist ook met het oog op de steun van omwonenden zijn kaders met betrekking tot de ruimtelijke inpasbaarheid nodig.

De komende decennia gaan alle woningen over naar duurzame warmtevoorzieningen. Warmtenetten, elektrische verwarming en hernieuwbare gassen (groen gas, waterstof) dragen bij aan de oplossing. Dit vraagt om een stapsgewijze aanpak: niet alles kan snel en niet alles kan tegelijk. De komende jaren zal er eerst samen met bewoners, per gemeente en buurt, een plan worden ontwikkeld op welke manier hun gebouwde omgeving verduurzaamd gaat worden. Van belang is dat de betrokken bewoners en bedrijven hierin zij aan zij optrekken en het eigenaarschap delen van de energievoorziening.

Verdiene aan energietransitie

De Nederlandse economie is in belangrijke mate afhankelijk van industriële clusters, de havens, de agrarische sector en verkeer en vervoer. De vraag is dan juist: hoe kan de energietransitie een bijdrage leveren aan het verdienvermogen van Nederland? Hoe kunnen we van de energietransitie een kans maken?

Ondernemers komen meer en meer tot het besef dat in duurzaamheid verdienmogelijkheden schuilen. De productie van duurzame energie wordt 'big business'. Duurzaam ondernemen biedt kansen op hogere omzet, gezonde winst, een beter imago en daarmee continuïteit van de onderneming. Eigentijds ondernemen is duurzaam ondernemen.

De industrie is een belangrijke motor voor onze economie en tegelijkertijd een bron van CO₂-uitstoot. Onze ambitie is: Nederland behoudt een levensvatbare industrie die de komende decennia wereldwijd koploper is in schone productie. De overheid maakt duidelijke afspraken met de industrie over duurzaamheidsdoelen en ondersteunt haar daar vervolgens bij zodat zij de stap naar een koolstofarme, duurzame bedrijfsvoering kan maken.

Door specifieke sectoren te stimuleren, biedt de energietransitie zeker kansen. Dat vraagt om gedurfde keuzes. Een goed voorbeeld is de maritieme sector. Van oudsher een sterke economische sector die internationaal aanzien heeft en die zich meer en meer is gaan toeleggen op het aanpassen van delta's aan een veranderend klimaat en ook op de wereldwijde aanleg van windparken. Een ander voorbeeld is waterstof. Waterstof en elektrificatie kunnen een route zijn om de industrie in Nederland en wereldwijd te verduurzamen. Nederland heeft als gasland veel kennis en expertise om een waterstofeconomie op te bouwen.

Niet alleen bedrijven, ook burgers moeten kunnen delen in de opbrengsten van de energietransitie. Omwonenden van een windmolen moeten dus niet alleen gebruik kunnen maken van schaderegelingen, maar moeten ook in financiële zin profijt kunnen hebben van de opbrengsten. Het model van de coöperatie als eigenaar, met omwonenden als leden, kan hieraan vorm geven.

Boeren als ondernemers, rentmeesters en toptechnologen

De landbouwsector is een van de meest innovatieve sectoren van ons land en levert een grote bijdrage aan de mondiale voedselproductie. Onze boeren zijn ondernemers, rentmeesters en toptechnologen tegelijk. Met hun combinatie van kennis en kunde hebben zij Nederland de tweede voedselexporteur van de wereld gemaakt.

Verdiene aan energietransitie

De productie van duurzame energie wordt 'big business'. Duurzaam ondernemen biedt kansen op hogere omzet, gezonde winst, een beter imago en daarmee continuïteit van de onderneming. Eigentijds ondernemen is duurzaam ondernemen. Door specifieke sectoren te stimuleren, biedt de energietransitie zeker kansen. Dat vraagt om gedurfde keuzes.

Die positie op de wereldmarkt houdt ook verantwoordelijkheden in. De aandacht voor dierenwelzijn, leefmilieu, diergezondheid en natuur moet in balans worden gebracht met de economische perspectieven. Ter wille van die balans is een complex regelgevingssysteem ontstaan, dat voor de agrarische ondernemers nauwelijks uitvoerbaar is. Velen van hen ervaren deze regeldruk als bron van onzekerheid die hun zeggenschap over de eigen bedrijfsvoering ondermijnt.

In onze visie produceert de landbouwsector ook in de toekomst kwaliteitsproducten voor de vrije wereldmarkt, de Europese omgeving en de lokale markt. Een mix dus van internationalisering en regionalisering. Ook hier van winst naar waarden. De waarden duurzaamheid en dierenwelzijn en het inkomen van de boeren moeten in balans zijn met de ambitie om de tweede voedselexporteur van de wereld te willen blijven.

Dit betekent dat we boeren meer als deel van onze leefomgeving moeten zien. In de toekomst richt een deel van de boeren zich op de wereldwijde voedselproductie, een ander deel kiest voor een nieuwe coöperatieve vorm, gericht op de boer-burger-samenwerking. In dit concept komen burgers weer in contact met hun voedselbron: hun boeren. De weg die ons voedsel aflegt van de boer naar de eettafel is lang. Zo lang dat we geen idee hebben waar ons voedsel vandaan komt. In de nieuwe coöperatieve vorm verkoopt de boer rechtstreeks aan burgers en wordt de boerderij een inspirerende leeromgeving voor jonge generaties. De voordelen zijn legio: eerlijk voedsel uit de eigen regio, meer biodiversiteit, minder ongewenste schaalvergroting en minder voedselverspilling in een lange voedselketen. En bovenal zorgt deze verbinding tussen boeren en burgers voor een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de urgente vraagstukken van de komende jaren: klimaat, voedsel en landbouw. Met dit realisme én met vertrouwen in hun ondernemerschap en vernuft, kunnen ook de boeren van morgen trots zijn op hun vak.

4. Samen thuis

Pluriformiteit hoort bij Nederland, een 'land van minderheden'. Katholieken, protestanten, joden, vrijdenkers: ze moesten het altijd met elkaar, met andersdenkenden zien te rooien. De afgelopen decennia zijn er nieuwe groepen bij gekomen. Vandaag de dag is de culturele of religieuze 'ander' niet meer een abstract figuur, maar een buurman of buurvrouw, een collega of medestudent. Respect voor wie de ander is, voor haar herkomst, voor zijn afkomst, betekent meer dan antidiscriminatiebeleid bevorderen. De waardigheid van de mens maakt elke vorm van rassenhaat en het denigreren van medeburgers om hun overtuiging, huidskleur of afkomst per definitie onaanvaardbaar.

Iedereen die legaal in Nederland leeft, heeft binnen onze rechtsstaat dezelfde vrijheidsrechten. Maar om echt samen te kunnen leven, is meer nodig. Wonen in een gemeenschappelijk huis vergt leefregels en respectvolle en ontspannen aanpassing aan elkaar. Behalve rechten zijn er ook plichten voor iedereen.

Wij kunnen en willen Nederland niet op slot zetten. Tegelijkertijd kan migratie nergens ter wereld ongeremd zijn. De wereld telt naar schatting 70 miljoen mensen die om allerlei redenen hun geboortegrond hebben verlaten. Velen hopen op een leven in het welvarende Westen. Misschien nog wel meer mensen dromen van een welvend leven in hun eigen land of regio. Zolang die droom een fata morgana lijkt, blijft die hoop een sterke drijfveer om het erop te wagen. Dat zet spanning op het asielrecht; verreweg de meesten van zulke migranten hebben geen recht op asiel. Het zet ook spanning op onze samenleving als migranten in een uitzichtloos bestaan belanden. En dat is weer niet goed voor de integratie van hen die wel mogen blijven.

Het is zowel in het belang van de nieuwkomers als van de Nederlandse samenleving om een duidelijk integratiebeleid en een robuust migratiebeleid te ontwikkelen. Het kunnen bieden van een menswaardige toekomst aan iedereen en de integratiedraagkracht van de samenleving zijn belangrijke, bepalende factoren.

Een duidelijk integratiebeleid

Goed integratiebeleid heeft als doel dat nieuwkomers zich snel thuis voelen in Nederland en zich inzetten voor goed burgerschap, met alle rechten en verplichtingen van dien. Daarin hebben overheid, samenleving én nieuwkomers hun rol te spelen. Integratie moet van beide kanten komen.

De afgelopen jaren heeft de overheid zich te ver teruggetrokken uit het inburgeringsbeleid. De nieuwkomer is in feite onder het mom van 'zelfredzaamheid' zelf verantwoordelijk voor zijn of haar inburgering. In de praktijk betekent dit dat een vrouw die van het platteland in Somalië komt, de Nederlandse taal niet machtig is, zelf een goedgekeurde taalschool met een zogeheten *Blik-op-Werk*-keurmerk moet zien te vinden. Dan krijgt ze een lening van maximaal 10.000 euro en als ze het gewenste niveau binnen drie jaar heeft bereikt, wordt de lening omgezet in een gift.

Onderzoeken naar dit systeem tonen een desastreus resultaat: ruim de helft van de mensen haalt het examen niet binnen drie jaar. Zo creëren we een groeiende groep mensen met een schuld waar ze niet meer van afkomen, nog voor ze goed en wel hun leven in Nederland ter hand hebben kunnen nemen. Als een leenstelsel negatief werkt bij studenten, zou het dan wel positief werken bij inburgeraars?

Een ambitieus programma voor integratie, wonen, opleiding en werk is vereist. Aanwezige kennis en vaardigheden kunnen worden omgezet in Nederlandse certificaten en diploma-equivalenten. Goed taalonderwijs wordt van meet af aan gecombineerd met een basisbaan of ander parttime werk. Wie onvoldoende meewerkt, verliest het recht op verblijf.

'Democratisch burgerschap' is het sleutelbegrip in het nieuwe integratiebeleid. Nieuwkomers kunnen op die manier vorm en inhoud geven aan het leven in ons gemeenschappelijk huis. Begrip voor en acceptatie van de democratische rechtsstaat zijn de basis van onze samenleving. Dat geldt trouwens voor alle inwoners van Nederland.

'Democratisch burgerschap' is het sleutelbegrip in het nieuwe integratiebeleid.

Een pro-actief vluchtelingenbeleid

Goed migratiebeleid houdt rekening met het onderscheid tussen vluchtelingen en arbeidsmigranten. Mensen die vervolgd worden wegens afkomst, religie of politieke overtuiging hebben recht op asiel. Dat is een humanitaire plicht die past bij onze Nederlandse cultuur. Wij blijven het land van Spinoza, Erasmus, Descartes en Anne Frank.

De meeste vluchtelingen willen blijven waar hun familie woont, waar ze de taal en cultuur begrijpen. Daarom moet Nederland samen met andere Europese landen een actief beleid voeren om ervoor te zorgen dat opvanglocaties in de regio geen uitzichtloze kampen zijn, maar echte ‘asielsteden’ waar vluchtelingen zich met goed onderwijs en economische activiteiten kunnen voorbereiden op een nieuwe fase in hun leven.

In landen waar mensensmokkelaars actief zijn en het overheidsgezag tekortschiet, kan de EU afspraken maken om onder haar bescherming een veilige opvang te garanderen. Mensen die gered worden op zee, worden naar deze opvangplekken in de regio gebracht om daar de beslissing op hun asielaanvraag af te wachten. Het is legitiem dat de EU haar verantwoordelijkheid neemt en haar invloed en zo nodig druk aanwendt om die verantwoordelijkheid waar te maken. Het VN-concept van ‘responsibility to protect’ biedt daarvoor houvast in het internationaal recht, ook om ter plaatse mensensmokkel te bestrijden.

Voor situaties waarin opvang in de regio onmogelijk is, zijn Europese afspraken essentieel. De EU moet op dit punt veel meer regie kunnen nemen. Er zal een nauwere samenwerking van een zo groot mogelijk aantal lidstaten van de Europese Unie moeten komen die een volledig werkend, gezamenlijk asielen migratiesysteem moet omvatten. In dit opzicht is ‘meer Europa’ gewoon noodzakelijk.

Een selectief arbeidsmigratiebeleid

Arbeidsmigranten en kenniswerkers komen uit vrije keuze of als nieuwe collega’s naar Europa. Mede gezien de demografische ontwikkelingen op langere termijn, moet er de mogelijkheid zijn om mensen doelgericht en op uitnodiging toe te laten. Het gaat daarbij vooral om mensen die een bijdrage kunnen leveren aan onze economie en over hoogontwikkelde vaardigheden beschikken.

Binnen de Europese Unie kennen we vrij verkeer van goederen en mensen. Dit beleid blijkt echter allerlei onvoorziene effecten te hebben. Zo trekken in diverse Oost-Europese landen kansrijke jongeren weg naar rijkere lidstaten, met ontvolking als gevolg. Wij willen dat de EU op dit punt betere sturingsmogelijkheden krijgt en dat lidstaten rond deze vragen nauwer gaan samenwerken.

5. Een veilig huis in een woelige wereld

De wereld is turbulent geworden. De westerse triomf die na de val van de Berlijnse muur werd gevierd en in liberale kring zelfs als ‘the end of history’ werd beschouwd, is voorbij. Ruige regimes en autoritaire heersers lijken de wind mee te hebben.

Het naoorlogse tijdperk van westerse cohesie tegenover het communisme en de opkomst van internationale instituties voor politieke, economische en culturele samenwerking is ook voorbij. Nederland is zijn geopolitieke en strategische zekerheden aan het kwijtraken. Oude tijden keren niet weer terug; dat besef begint steeds meer door te dringen.

Dit betekent dat we anders moeten leren kijken naar de wereld om ons heen. Een nieuw machtsrealisme is nodig. We moeten beseffen wie onze partners en vrienden zijn en wie onze opponenten en erger. Ook niet-statelijke machten spelen daarbij een grote rol: van terreurgroepen tot techmolochs en oligarchen uit autoritaire staten. Het komt erop aan dat we onze eigen verantwoordelijkheid erkennen en gaan staan voor de essentiële belangen van ons land.

Die belangen zijn helder te definiëren. Een vreedzaam Europa. Een vitale internationale rechtsorde. Een krachtige collectieve defensie tegen autoritaire bedreigingen. Openheid in handelsrelaties, culturele en wetenschappelijke banden met anderen wereldwijd. Bescherming van de waarden én grenzen van Europa en de eigen samenleving. Een leidende rol in de sterke economische sectoren en kennissectoren die Nederland welvarend en aantrekkelijk maken als samenleving.

Zulke waarden en belangen verdedig je en houd je vitaal door samen te werken met gelijkgezinde en betrouwbare partners. Zij aan zij. Meer dan ooit is Nederland daarom aangewezen op Europa, zowel als waardengemeenschap als in zijn rol als ‘global player’ in economie en machtsverhoudingen.

Ons Europese huis

Toen visionaire mensen als Jean Monnet en Konrad Adenauer na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe Europese samenwerking ontwierpen, na decennia van crises, bloedvergieten en volkerenmoord, konden zij niet vermoeden hoe

relevant en actueel hun visie 70 jaar later nog zou zijn. De Europese volkeren en hun naties kunnen hun soevereiniteit en identiteit niet bewaren als zij niet de handen ineenslaan.

Nederland moet in en met Europa zijn positie en rol in de wereld krachtig en vitaal zien te houden. Andere wereldmachten zullen ons land daarin niet 'zien staan' en ons soms eerder ondermijnen en wegdrücken dan steun verlenen. Europese samenwerking geeft Nederland als exportland, als toplocatie voor innovatie en kennis, maximale kansen én bescherming op het wereldtoneel.

Wij moeten daarom anders kijken naar Europa dan we de voorbije decennia deden. Het is van belang open te staan voor minder uniformiteit en voor meer maatwerk van de EU-lidstaten samen. De Europese Unie kan sterker worden door kleine bundelingen van lidstaten en door bepaalde regio's, vanuit het subsidiariteitsbeginsel, als kopgroepen te laten functioneren. Rond thema's als watermanagement en klimaatadaptatie kan Nederland zo'n kopgroep vormen, en ook in sectoren als astronomie en ruimtevaart, land- en tuinbouw en vernieuwend beroepsonderwijs.

Het is van belang open te staan voor minder uniformiteit en voor meer maatwerk van de EU-lidstaten samen.

Thema's als Europese samenwerking rond defensie en gezamenlijk optreden tegen techgiganten en tegen cyberaanvallen uit andere landen, voorheen een taboe, kunnen niet langer buiten de discussie blijven. Wie Frontex wil om het verdienmodel van mensensmokkelaars te doorbreken, kan niet tegelijk de opstelling kiezen dat de EU-lidstaten alleen in NATO-verband hun defensie kunnen en mogen organiseren.

Het besef van Europese lotsverbondenheid moet ook leidend zijn in de aanpak van andere grote internationale thema's. Dit betreft het klimaatbeleid, maar ook technologische innovaties als kunstmatige intelligentie en biotechnologie en de grote demografische veranderingen in ons continent. Europa kent nauwelijks nog bevolkingsgroei, grote delen van Europa hebben te maken met krimp.

We moeten ook kritisch durven kijken naar de funderingen van het Europese huis. De essenties van democratie en rechtsstaat, van vrijheid en

burgerschap mogen niet sleets raken. Niet binnen de Europese Unie en ook niet binnen haar lidstaten. De invloed van autoritaire heersers en hun oligarchen moeten we hardnekkig en volhardend tegengaan. De bescherming van de digitale soevereiniteit van de Europese burgers en hun instellingen is in dit verband een essentieel aspect.

Onze plek op de wereldkaart

Hoe belangrijk Europa ook is, de EU is niet het alfa en omega van de internationale positie en omgeving van Nederland. De belangen en waarden waar Nederland aan hecht, raken onze relaties met andere werelddelen en dat al eeuwen lang. Ook nu weer wordt dat helder in de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties die onze relaties met heel de wereld beïnvloeden. Wat die waarden en belangen zijn voor ons land, staat ons scherp voor ogen. Hugo de Groot schreef al dat een vitale en stevige internationale rechtsorde essentieel is voor een natie die leeft van handel, contacten en relaties over de hele planeet. Met ‘Den Haag, stad van vrede en recht’ speelt Nederland een grote rol als gastheer, kenniscentrum en aanjager van die internationale rechtsorde. Daarin willen wij blijven investeren.

De verdediging van ons land blijft onverminderd een kerntaak van de regering. Open, westerse samenlevingen staan aan alle kanten onder druk, ook militair. De veiligheid is in het geding. Dat vanaf een parkeerplaats in Den Haag gepoogd wordt een mondiale veiligheidswaakhond te hacken en plat te leggen, is hiervan een bewijs. Wij moeten nieuwe vormen van alertheid en defensie ontwikkelen die verfijnder en innovatiever zijn dan het ‘zwaar materieel’ waarop nu de nadruk ligt. Defensie is bij uitstek een hightechsector geworden. De verdedigingsstrategie van ons land en onze bondgenoten moet zich daarop richten.

Nederland kan open en met zelfvertrouwen relaties aangaan met grote en nieuwe wereldmachten. Onze cultuur, waarden, tradities en het vernuft van onze economie kunnen wereldwijd met de beste mee. Wij zijn het meest competitieve, innovatieve land in Europa en staan mondiaal op de vierde plaats. Op vele terreinen is Nederland niet ‘klein’, maar een magneet voor talent en ondernemerschap uit de hele wereld. Daarom pleiten wij samen met onze EU-partners voor internationale vrijhandel en waken wij tegen protectionisme. Zo kunnen wij eerlijke regels, correct financieel toezicht, mensenrechten, duurzaamheid en milieuregels agenderen, bewaken en helpen afdwingen. Eendracht maakt macht.

Gebieden elders waar mensen in grote nood verkeren, blijven onze aandacht nodig hebben. De Nederlandse samenleving kent een oude traditie van hulp in nood en bij wederopbouw. Dat moet zo blijven. We volgen nauwlettend de ontwikkelingen in Afrika en de Arabische wereld. Voor inwoners daar zijn 'good governance' en economisch perspectief vaak nog een fata morgana. Dit vraagt een langetermijnplan van Afrikaanse landen en van de EU, vanuit de gedachte dat er veel meer vitaliteit en dynamiek in Afrika is dan wij soms denken.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry, no matter how small, should be recorded to ensure the integrity of the financial data. This includes not only sales and purchases but also expenses, income, and any other financial activities.

The second part of the document provides a detailed breakdown of the accounting process. It starts with the identification of the accounting period, followed by the collection and classification of data. The next steps involve the recording of transactions in the journal, the posting of these transactions to the ledger, and the preparation of financial statements.

The third part of the document focuses on the analysis and interpretation of the financial statements. It explains how to use the balance sheet, income statement, and cash flow statement to assess the financial health of the organization. It also discusses the importance of comparing the current period's performance with the previous period and with industry benchmarks.

The fourth part of the document addresses the role of the accountant in the organization. It highlights the need for the accountant to be not only a technical expert but also a strategic advisor. This involves understanding the business operations and providing insights that can help management make better decisions.

The fifth part of the document discusses the challenges and opportunities in the field of accounting. It notes that while the profession is becoming more automated, there is still a high demand for skilled accountants who can provide complex advice and manage large volumes of data.

The sixth part of the document provides a summary of the key points discussed and offers some final thoughts on the future of accounting. It concludes by emphasizing the importance of continuous learning and staying up-to-date with the latest developments in the field.

V Voorbij systeem- denken Naar dienstbare instituties

1. Robuust openbaar bestuur

De overheid dient de gemeenschap door recht en vrede te handhaven (samenleving als rechtsgemeenschap), door de basisvoorwaarden voor een menswaardig bestaan te verzekeren (samenleving als belangengemeenschap) en door burgerschap, onderwijs, cultuur en wetenschap te stimuleren (samenleving als waardengemeenschap). Het openbaar bestuur is niet het toefje op de samenleving, het vormt de ruggengraat ervan. De samenleving zelf is het kloppend hart, het brein en de handen.

Cruciaal voor de christendemocratie is de wijze waarop de overheid orde schept in de gemeenschap: radicaal subsidiair. Dat is het wezen van het beginsel van de gespreide verantwoordelijkheid. Subsidiariteit is de uitdrukking van een rijke visie op menselijke waardigheid. Subsidiariteit draait om de vraag hoe mensen ten volle mens kunnen zijn en zelf een samenleving kunnen helpen opbouwen. Voor de overheid betekent dat een dubbele doelstelling: inzet voor zoveel mogelijk maatschappelijk eigenaarschap én een brede publieke verantwoordelijkheid voor de democratische rechtsstaat. Dit tekent de wederzijdse afhankelijkheid van overheid en samenleving en benadrukt de samenhang tussen leef- en systeemwereld. Het gaat om een openbaar bestuur dat mee ademt en meedenkt met de samenleving die het als gemeenschap dient en ordent. Kleinschalig als het kan, grootschalig alleen als het moet. Door burgers als het kan, door de overheid alleen als het moet.

Subsidiariteit draait om de vraag hoe mensen ten volle mens kunnen zijn en zelf een samenleving kunnen helpen opbouwen.

Juist aan dat ‘dienstbaar ordenen’ lijkt het de afgelopen jaren geschorst te hebben. Onder verschillende vlaggen was sprake van een forse toename van protocollen, richtlijnen, schaalvergroting en efficiencydenken. Dat is wat gebeurt als een overheid elk risico op falen of fouten wil uitsluiten.

Laat ‘angst’ toe in het openbaar bestuur en dienstbare ordening gaat over in heerszucht. Politieke vraagstukken worden dan beheersvragen, met als gevolg vervreemding, onbehagen en ongenoegen bij burgers.

Het is van belang dat het openbaar bestuur opnieuw wordt geënt op subsidiariteit en gespreide verantwoordelijkheid en zo beter aansluit bij de maatschappelijke realiteit. Dat vraagt om een stevig fundament van democratisch burgerschap, maatschappelijk geëngageerde instituties, een responsieve, samenwerkende overheid en een vernieuwde nadruk op de bijzondere opdracht voor de democratische rechtsstaat. Dat vraagt ook om ruimte voor uitoefening door instellingen van publieke taken op hun eigen wijze. ‘Best practices’ kunnen alleen ontstaan door in competitie uit te vinden welke weg de beste is. En soms zal blijken dat verschillende wegen naar Rome leiden.

Krachtig burgerschap

Burgerschap en democratie zijn nooit af, we zullen ons daarin moeten blijven oefenen. Democratisch burgerschap is meer dan stemmen of personen kiezen die ons vertegenwoordigen. Het is in de dagelijkse praktijk ruimte geven aan de mening van anderen én staan voor eigen opvattingen. En ook: zelf een actieve bijdrage leveren aan de samenleving. Dat geldt voor ons allemaal, voor jong en oud, voor nieuwkomers én voor mensen die al lang geworteld zijn in Nederland.

Nederland is al eeuwenlang een land met verschillende groepen die waarden en verbondenheid delen, maar ook mogen en kunnen verschillen in opvattingen en overtuigingen. Ook nieuwe groepen moeten hun plek in onze samenleving kunnen innemen. De basiswaarde is acceptatie van de ander. De opgave is om respect voor minderheidsopvattingen te verbinden met de acceptatie van individuele keuzes, het handhaven van een overstijgend besef van onderlinge verbondenheid en de bescherming van democratie en rechtsstaat.

Het is pijnlijk en jammer dat Nederlandse jongeren minder leren over democratische waarden en onze gezamenlijke geschiedenis dan jongeren in andere landen. Als wij onze democratie duurzaam willen versterken, is op dat vlak dringend verbetering nodig. Oefening in de klassieke deugdenethiek, met waarden als ingetogenheid, wellevendheid en echte tolerantie, zou in dit opzicht meer dan behulpzaam kunnen zijn.

Civil society

Nederland kent een lange traditie van een maatschappelijke democratie (civil society) naast de institutionele democratie. Laat 'angst' toe in het openbaar bestuur en dienstbare ordening gaat over in heerszucht. Politieke vraagstukken worden dan beheersvragen, met als gevolg vervreemding, onbehagen en ongenoegen bij burgers. Het is van belang dat het openbaar bestuur opnieuw wordt geënt op subsidiariteit en gespreide verantwoordelijkheid en zo beter aansluit bij de maatschappelijke realiteit.

Civil society als rijke bron

Nederland kent een lange traditie van een maatschappelijke democratie (civil society) naast de institutionele democratie. In de negentiende eeuw ging het al om scholen, woningcorporaties en zorg, in de eenentwintigste eeuw gaat het om energiecoöperaties, broodfondsen voor zzp'ers en bewoners die zelf een natuurgebied beheren. Als dragers van ethiek en democratie zijn maatschappelijke initiatieven en verbanden van vitaal belang. Mensen met geestkracht en moed geven er letterlijk en figuurlijk gezicht aan. Daarmee overstijgen ze wat we in het dagelijks leven ook veel tegenkomen: contracten, protocollen en prestatieafspraken. Van school tot zorginstelling, van sportclub tot zangvereniging, van kerk tot coöperatie, het zijn allemaal maatschappelijke verbanden met een eigen waarde en betekenis die het model van contract en prestaties overstijgen. De staat moet die eigenheid respecteren, ook al moet hij wel normeren en ordenen. Maar dat moet proportioneel gebeuren, met de intentie om zoveel mogelijk ruimte aan de samenleving en haar idealen, creativiteit en inzet te laten.

Om de groeiende kloof tussen burgers en maatschappelijke instituties te overbruggen, stellen wij het belang van wederzijdse betrokkenheid weer voorop. Grote instituties moeten zich opnieuw lokaal verankeren. Naast bedrijven en instellingen, moeten ook nieuwe samenwerkingsverbanden van burgers gemakkelijk toegang kunnen krijgen tot opdrachten of subsidies. Burgers moeten taken van gemeenten kunnen overnemen als zij denken dat het anders, beter, slimmer of goedkoper kan ('right to challenge').

Betrouwbaar besturen

Het openbaar bestuur is nu vooral gericht op het bestaande en toont zich daarmee minder geschikt om in te kunnen spelen op nieuwe ontwikkelingen. De samenleving en de economie in de eenentwintigste eeuw vereisen echter een andere inrichting en werking van het openbaar bestuur. Openbaar bestuur moet een werkwoord worden: openbaar besturen. Nu worden aan de tekentafel de taak en de schaal van de overheid bepaald en ingetekend (lokaal, regionaal, landelijk, Europees). De vraag hoe de burger erbij betrokken wordt, is pas als laatste aan de orde. Christendemocraten redeneren andersom: op welke schaal organiseert de samenleving zichzelf, en hoe sluit de overheid daarop aan. Ook dat is radicale subsidiariteit.

Niet de schaal als zodanig is van belang, doorslaggevend is de verhouding tussen statelijkheid en gemeenschap. Elke gemeenschap moet de ruimte hebben om zelf de schaal te bepalen waarop zij zich wil organiseren. Maar de grens

is minimale statelijkheid, dat wil zeggen dat ‘voice’ (het kunnen uiten van een stem), ‘rights’ (het hebben van rechten en voorzieningen) en ‘expertise’ (voorspelbaarheid) gegarandeerd moeten zijn. En de schaal moet groot genoeg zijn om algemene regels te kunnen stellen.

In de praktische politiek vertaalt zich dit in daden en woorden én ook in een stijl: de gemeenschap moet echt gemeenschap blijven. Publieke verantwoordelijkheid dragen, is ook luisteren naar mensen die geen stem hebben, naar mensen die te weinig rechten en voorzieningen hebben en naar mensen die kennis bezitten en verantwoordelijkheid dragen. Het openbaar bestuur moet daarom de koers verleggen naar een responsieve, wendbare overheid. Dit vraagt differentiatie naar taak en inrichting van (mede-) overheden. Het vraagt ook om differentiatie in voorzieningen voor burgers (‘ieder het zijne’ in plaats van ‘allemaal hetzelfde’). Het vraagt bovendien om spreiding van verantwoordelijkheden, als wapen tegen heerszucht. Het is belangrijk om ‘checks and balances’ te hebben op elk niveau.

Het meest wezenlijke inrichtingsprincipe voor het openbaar bestuur is dat van de representatieve democratie, op alle niveaus van bestuur. De band tussen kiezer en gekozenen en de plaats van de volksvertegenwoordiging zijn hierin cruciaal. Binaire, zwart-wit besluiten via volksstemmingen passen hier niet in. Referenda op lokaal niveau over een concreet onderwerp kunnen wel een positieve bijdrage leveren aan de politieke besluitvorming.

Gemeente als eerste overheid

Radicale subsidiariteit betekent dat de gemeenten en regio’s maximale bewegingsruimte moeten krijgen om tot bloei te komen en de uitdagingen aan te kunnen. Want hoewel gemeente en gemeenschap nooit samenvallen, koestert de christendemocratie vanouds wel het ideaal om gemeenten zoveel mogelijk op feitelijk bestaande gemeenschappen te betrekken. Ook hier geldt differentiatie als uitgangspunt: ieder het zijne in plaats van allemaal hetzelfde. Diversiteit ook hier.

De gemeente is de eerste overheid. Waar bijvoorbeeld een regiogemeente belangrijke taken vervult, kan een tekort aan democratisch toezicht worden weggenomen door ruimte te bieden voor toezicht door de provincie in plaats van door Den Haag.

De rijksoverheid heeft een regisserende rol, die rekening houdt met gelijkwaardige samenwerkingspartners. Het primaat ligt meer en meer bij de – steeds intensiever samenwerkende – gemeenten. De rijksoverheid maakt verschil in beleid mogelijk: zowel inhoudelijk als ook in de aard van de

gemeentelijke samenwerking. Zij ontwikkelt niet langer gestandaardiseerd beleid voor het hele land, maar neemt wettelijke barrières weg die differentiatie in de weg staan.

Democratische rechtsstaat

Rechtsstaat en democratie zijn twee kanten van dezelfde medaille. Het recht dient democratisch gelegitimeerd te worden en de volkssoevereiniteit moet een rechtsstatelijke inkadering hebben. Periodiek verkiezingen houden, is onvoldoende om in het openbaar bestuur de menselijke waardigheid te bewaken. Het openbaar bestuur moet in de uitvoering dagelijks getoetst kunnen worden en in het openbaar verantwoording kunnen afleggen: aan de volksvertegenwoordiging, aan publiek en pers en in individuele gevallen ook aan de rechter, die de uitvoering toetst aan de wet. In een democratische rechtsstaat vervullen allerlei instituten een wezenlijke rol: politieke partijen, belangengroeperingen, media en journalistiek, politiek, advocatuur, Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht.

De rechtsstaat is in christendemocratisch perspectief nooit alleen een formaliteit. Zij is een waardengemeenschap waarin gerechtigheid heersen moet. Dat wil zeggen dat de formele principes wortelen in een ‘verhaal’, in overtuigingen en tradities. Als waarden als vrijheid en naastenliefde daar deel van uitmaken, zoals in de christelijke traditie, dan moet dat verhaal wel verteld worden. En dat gebeurt in de opvoeding, dankzij het onderwijs, de inburgeringscursus en vooral in het leven van alledag.

De deugden die voor een rechtsstaat van belang zijn, moeten voortdurend worden beoefend. Want de democratie en de rechtsstaat zijn geen ‘rustig bezit’. Zware en ondermijnende criminaliteit zet de instituten van de rechtsstaat, het bestuur en de functionarissen die daarin verantwoordelijkheid dragen, in toenemende mate onder druk. Digitale technologie heeft de deur open gezet voor beïnvloeding door fake-news en buitenlandse krachten. Gezien de aard en schaal van dit soort verschijnselen is een aanpak op Europees niveau nodig. Zowel het maatschappelijk debat als verkiezingscampagnes moeten transparant zijn voor individuele burgers, maar ook voor instituten die voor burgers onderzoeks- en controlewerk doen, zoals de media.

Ook drugscriminaliteit ondermijnt de samenleving en de rechtsstaat. Het is de consequentie van het onduidelijke signaal dat de Nederlandse overheid afgeeft als het gaat om de acceptatie van drugs. Dit signaal is onderdeel van een gedoogcultuur en het gevolg van onvoldoende wettelijke ruimte om doortastend te zijn in de bestrijding van ondermijnende criminaliteit. Nederland

mag geen narcostaat worden. De mentaliteit rond drugs moet veranderen en de ruimte die overheden, politie en justitie krijgen om drugscriminaliteit te bestrijden, moet dusdanig worden uitgebreid dat de ontwrichting van de samenleving een halt wordt toegeroepen.

Een belangrijk onderdeel van de rechtsstaat is handhaving van de wet door middel van het strafrecht. Een geloofwaardig optreden op dit terrein voorkomt dat burgers eigenrichting plegen of hun vertrouwen in en respect voor het recht verliezen. Dat vertrouwen en respect nemen af wanneer het strafrecht als zaligmakend wordt omarmd of los staat van andere middelen om criminaliteit te voorkomen of te beteugelen. Verlies van vertrouwen en respect dreigt ook wanneer de politieorganisatie te kort schiet of als er binnen de politiecultuur onvoldoende aandacht is voor belangrijke professionele en maatschappelijke waarden.

De strafrechtketen – politie, openbaar ministerie, rechterlijke macht, advocatuur, penitentiaire inrichtingen en reclassering – heeft te maken met veranderingen in de samenleving die voor nieuwe uitdagingen zorgen. Het belang wordt vaak onderschat van de netwerken in wijken en dorpen waaruit politie en Justitie informatie kunnen krijgen voor het voorkomen en oplossen van misdaden. Mensen die recht en veiligheid bewaren, moeten dan ook voortdurend in nauw contact staan met de samenleving.

2. Nieuwe zekerheid in onzekere tijden

In de wederopbouwjaren kwamen er arrangementen om breuken en transities in de loopbaan te helpen opvangen, zoals de WW, Ziektewet, WAO en Bijstandswet. In het huidige sociale zekerheidsstelsel staat compensatie centraal. Met het oog op de arbeidsmarkt van de toekomst moeten we de overgang maken naar een stelsel dat draait om de begeleiding van transities in de levensloopbaan. Daar ligt ook een rol voor de politiek: zij moet de arbeidszekerheid blijven helpen bevorderen op de flexibele arbeidsmarkt van de toekomst. Daarnaast moet het makkelijker worden om werk en zorg te combineren.

Denken vanuit levensloop

De sociale zekerheid moet veel meer vanuit de levensloop van mensen worden opgebouwd, met een focus op het ontwikkelen, koesteren en benutten van talent. De basis is: zorgen dat mensen zich blijven ontwikkelen en duurzaam inzetbaar zijn. Ieder mens wil iets maken van z'n leven.

Voor die ontwikkeling is een basisgevoel van veiligheid en zekerheid essentieel. Daarom is het van belang om te zorgen voor een vloer van sociale zekerheid en mensen te ondersteunen in de kwetsbare overgangen van het leven: van school naar werk, van werk naar werk, van ziek naar weer gezond en ook bij veranderingen in de persoonlijke levenssituatie. Een vangnet voor degenen die tussen wal en schip belanden, blijft een sociale opdracht.

De sociale zekerheid moet veel meer vanuit de levensloop van mensen worden opgebouwd.

De nadruk op ‘overgangen’ (transities) is van belang voor het persoonlijk leven, maar ook voor de economie als geheel. Bij overgangen in het leven vinden de meest ingrijpende veranderingen plaats, is het risico op ‘ademnood’

het grootst en de afhankelijkheid van overheidsvoorzieningen het meest voelbaar. Het Nederlandse stelsel is in dit opzicht niet erg praktisch en een 'straf op bewegen' en op talent. Wie dezelfde baas, partner of woning houdt, heeft weinig met regels te maken, maar wie veranderingen meemaakt, maakt kennis met ingewikkelde regels en anonieme instanties.

De nieuwe vormgeving van 'institutionele arrangementen' kan overgangen minder ingrijpend maken. Daarbij is het van belang dat werknemers en werkgevers, ook in georganiseerd verband, de ruimte houden om hun eigen verantwoordelijkheid waar te maken. Wat nodig is, is een combinatie van een sterke publieke basis en maatschappelijke, soms ook individuele voorzieningen. Dat zorgt voor balans én flexibiliteit.

Sociale voorzieningen

In het huidige sociaal domein staat het denken in voorzieningen centraal. Dat leidt tot een steeds verder groeiend aanbod aan voorzieningen, ook als mensen daar zelf niet om vragen. Aan de andere kant hebben mensen soms vormen van individuele ondersteuning nodig waar niet in is voorzien.

Het denken in voorzieningen gaat gepaard met een 'neutraal' mensbeeld, dat bij de overheid dominant is geworden. Mensen worden daardoor al snel abstracties, ingedeeld in doelgroepen, die allemaal recht hebben op dezelfde voorzieningen. In feite gaat dit mensbeeld ervan uit dat ieder mens maximaal wil profiteren. Het hele voorzieningensysteem is daarom gebaseerd op wantrouwen. Nog los van de vraag wat dit met mensen doet, heeft dit een enorm kostenopdrijvend effect. Ook vanwege de bureaucratie die nodig is om te controleren vanuit een neiging tot perfectionisme.

Dat moet anders en dat kan ook anders vanuit een relationeel mensbeeld. Het individuele contact tussen een mens met een hulpvraag en een professional staat centraal. In dit contact moet weer ruimte komen voor wezenlijke vragen als: wat maakt voor u het leven tot een goed leven? Wat is daarvoor nodig? Welke belemmeringen moeten we daarvoor wegnemen? Dit type vragen past niet in ons huidige systeemdenken.

We moeten het aandurven om het sociaal domein anders te gaan organiseren, door vanuit het kleine (het individu) naar het grote (het systeem) te denken in plaats van andersom. Het systeem moet dienstbaar zijn aan de levensloop en de leefwereld van individuele mensen. Centraal staan de behoeften en vragen van mensen en niet het systeem, de regels of materiële aspecten. Ook hier geldt, dat door de tijd te nemen duidelijk wordt of een

voorziening of een ingreep uit een apparaat of systeem wel echt het antwoord zijn. ‘Ieder het zijne’ en niet ‘allemaal hetzelfde’.

Eenvoudig belastingstelsel

De manier waarop de belastingen in Nederland werken, wordt steeds meer een probleem. Zo is er een ingewikkeld systeem van kortingen en toeslagen opgetuigd. Het gaat om meer dan honderd aftrekposten, kortingen en andere sturende of beperkende maatregelen. En zo kan een zzp'er pas bij een inkomen van 33.000 euro belasting betalen, terwijl een werknemer met een inkomen van 20.000 euro al aanzienlijke belasting en premies betaalt.

Dit systeem is administratief doorgeslagen. De oorspronkelijke bedoelingen ervan zijn meer en meer buiten beeld geraakt. Mensen met een laag inkomen ervaren de grootste administratieve druk bij het aanvragen. Dit kan eenvoudiger. Om te beginnen door de individuele zorgtoeslag te vervangen door een zorgkorting. De huurtoeslagen en de fiscale behandeling van de eigen woning kunnen worden vervangen door een woonkorting op het inkomen van bewoners.

De marginale belastingdruk is door dit bestel soms arbitrair en hoog: bij een inkomen van 33.000 euro kan een kleine salarisverhoging tot een lager netto inkomen leiden. Ook is er een groot verschil in belastingdruk tussen een- en tweeverdieners.

De sociale vlaktaks in de inkomstenbelasting zou de basis moeten gaan vormen van een nieuw belastingstelsel. Een vlaktaks is evenredig en rechtvaardig. De vlaktaks leidt tot aanzienlijke vereenvoudiging, zorgt ervoor dat de keuze binnen een gezin over bijvoorbeeld het aantal uren dat men werkt niet langer wordt beïnvloed door het belastingstelsel en stimuleert dat men zich inzet voor leven lang ontwikkelen. Eén marginaal tarief voor (bijna) iedereen betekent immers dat de prikkel om binnen een gezin inkomen of aftrekposten te verschuiven, gaat vervallen. Constructies om inkomen te splitsen tussen man, vrouw of bedrijf zijn zo ook niet langer profijtelijk.

Ademnood

Bij overgangen in het leven vinden de meest ingrijpende veranderingen plaats, is het risico op 'ademnood' het grootst en de afhankelijkheid van overheidsvoorzieningen het meest voelbaar. Het Nederlandse stelsel is in dit opzicht niet erg praktisch en een 'straf op bewegen' en op talent. Wie dezelfde baas, partner of woning houdt, heeft weinig met regels te maken, maar wie veranderingen meemaakt, maakt kennis met ingewikkelde regels en anonieme instanties.

3. Zorg op menselijke maat

Vroeg of laat krijgt iedereen met gebreken in gezondheid te maken. Ineens kun je niet meer wat je wilt. Bij een ziekte word je in eerste instantie op jezelf teruggeworpen. Je moet keuzes maken: wel of niet naar de dokter, wel of geen medicijnen? Word ik of wordt mijn geliefde weer gezond? Wat zijn de gevolgen, voor mijn werk, voor mijn naasten, ook financieel?

De gezondheidszorg in ons land is steeds meer op een functionele, bijna natuurwetenschappelijke leest geschoeid geraakt. Het gaat over oorzaken en gevolgen, over richtlijnen, protocollen en uitkomstindicatoren. Die benadering is efficiënt, maar kan ook ten koste gaan van het persoonlijke perspectief. Zorg is veel meer dan een functionele ingreep. Zorg gaat ook over kwetsbaarheid, toewijding en aandacht, over betekenisvolle relaties. Het is belangrijk om vanuit die gedachte naar de organisatie van de gezondheidszorg te kijken.

Zorg is veel meer dan een functionele ingreep. Zorg gaat ook over kwetsbaarheid, toewijding en aandacht.

Borging van solidariteit

Als je ziek bent en zorg nodig hebt, kun je maar het beste in Nederland wonen. Op het gebied van toegankelijkheid, betaalbaarheid en kwaliteit kent de Nederlandse zorg eigenlijk geen gelijke. En misschien nog wel het mooiste is de solidariteit die we met elkaar opbrengen in ons zorgverzekeringsstelsel.

Het Nederlandse zorgstelsel is een uitgekiend systeem met ‘checks and balances’ tegen overheidscentralisatie en tegen commercialisering. Iedereen heeft recht op betaalbare gezondheidszorg wettelijk vastgelegd. De onderlinge solidariteit is geborgd en dat moet ook zo blijven. Andere zorgstelsels zijn niet beter in staat om het hoofd te bieden aan de schaarste aan geld en personeel die ons te wachten staat.

Het huidige stelsel zorgt voor een toegankelijke, doelmatige en innovatieve gezondheidszorg, juist omdat er ruimte is voor variatie: verschillende benaderingen van zorgaanbieders en zorgverzekeraars. Een gereguleerde competitie bij de kwaliteit van zorg levert meerwaarde op. De verschillende benaderingen leiden tot leerervaringen. De kunst is: behouden wat goed gaat en bijsturen als de resultaten tegenvallen.

De gezondheidszorg moet toegankelijk blijven. Er mogen geen hiaten komen in het aanbod van bijvoorbeeld huisartsenzorg, spoedeisende hulp of ziekenhuiszorg. Tegelijkertijd moeten de ‘checks and balances’ voorkomen dat er te gemakkelijk te veel zorg wordt aangeboden. Juist in de zorg geldt: overdaad schaadt. De overheid moet daarom waken tegen een wildwest van zorgaanbieders. Nieuwe toetreders geven soms te gemakkelijk een indicatie of halen de financiële krenten uit de pap: ze richten zich alleen op ziektebeelden waar makkelijk iets aan te doen is en waarmee geld te verdienen valt. De moeilijke zorg wordt overgelaten aan de gevestigde instellingen, die vervolgens met personeelstekorten kampen en genoodzaakt zijn voor hoge tarieven specialistische krachten in te huren. De toetreding van zorgaanbieders moet beter georganiseerd worden om de samenhang in het zorgaanbod te verbeteren en commercialisering te voorkomen.

Solidariteit op de proef: denken over aanpassingen

De uitgangspositie van ons zorgstelsel is goed. Maar solidariteit is geen rustig bezit. Er zijn twee grote puzzels die we moeten oplossen. De eerste is: de betaalbaarheid van de zorg. Hoe houden we uitstekende zorg die betaalbaar blijft voor onszelf en voor onze kinderen? De gezondheidszorg is met afstand de grootste sector in onze economie. Er gaat op dit moment bijna 88 miljard euro in om. De verwachting is dat de kosten in 2040 naar 175 miljard zijn gestegen.

De tweede puzzel is voldoende en adequaat personeel. We worden met z'n allen steeds ouder. Tot 2040 gaat het aantal 75-plussers verdubbelen, het aantal 90-plussers verdrievoudigen en het aantal 100-plussers verviervoudigen. En dat terwijl de arbeidsmarkt krappere wordt. Nu al werkt één op de zeven mensen in de zorg. Hoeveel meer zorgpersoneel kan de arbeidsmarkt nog leveren?

We moeten nadenken over aanpassingen om te voorkomen dat de zorg vastloopt. De aanpassingen zullen anders zijn in de medische en specialistische zorg dan in de langdurige (ouderen-)zorg of in de jeugdzorg en maatschappelijke zorg. We moeten in elk geval meer inzetten op preventie, innovatie en ordening.

Versterking van het sociale domein

Er is meer preventie nodig. Veel dure zorg is te voorkomen, bijvoorbeeld door valpreventie voor ouderen of door betere begeleiding en zorg thuis, zowel als het gaat om dementie als om ggz-problematiek. Anders dan medische interventies zijn preventiemaatregelen niet in het basispakket opgenomen, waardoor een (automatische) vergoeding ontbreekt. Om die reden wordt er vaak niet voor preventieve of sociale maatregelen gekozen, terwijl die maar al te vaak aantoonbaar meerwaarde hebben voor mensen. Zo spannen we het paard achter de wagen.

Het moet voor zorgkantoren en verzekeraars mogelijk worden om mee te betalen aan lokale investeringen, als die aantoonbaar helpen om (duurdere) zorg te voorkomen. Eerst experimenteel om te kijken wat werkt, daarna structureel als het ook echt goed werkt. Zo doorbreken we de spiraal van steeds hogere kosten en komt er veel meer samenhang in de zorg over de verschillende domeinen.

Voorkomen van overdiagnostiek en -behandeling

In ons land is de neiging tot extreme overbehandeling ingeperkt, maar het risico daarop neemt toe als er via allerlei apps digitale (zelf)diagnostiek gaat plaatsvinden. Instellingen en artsen die er een agenda van maken om de wensen van patiënten serieuzer te nemen, blijken tot wel 20 procent minder zorg te hoeven verlenen. Door zo'n aanpak en aan preventie te werken, gaat de zorgvraag fors omlaag. Dit is beter voor de patiënt, vermindert de inzet van (schaarser wordende) zorgverleners en bespaart kosten. Het geld gaat dan naar wie écht ziek zijn en beter moeten kunnen worden.

Er zijn ziekenhuizen en ggz-instellingen die laten zien dat het kan, ook al kost dat veel tijd en inzet. De overheid kan deze beweging ondersteunen met informatie over gepaste zorg, met studies, verkenningen, goede voorbeelden en experimenteerruimte in de regels. Zorgverzekeraars en overheden mogen niet op de stoel van artsen gaan zitten, maar kunnen nog veel vaker koplopers ondersteunen via informatie en contractering.

Solidariteit op de proef

Er zijn twee grote puzzels: de betaalbaarheid van de zorg en voldoende, adequaat personeel. We moeten inzetten op preventie en innovatie. De zorgvraag zal fors omlaag gaan. Dit is beter voor de patiënt, vermindert de inzet van (schaarser wordende) zorgverleners en bespaart kosten. Het geld gaat dan naar wie écht ziek zijn en beter moeten worden.

Versterking van de positie van de patiënt

Het komt vaak voor dat een patiënt in verschillende ziekenhuizen en bij verschillende artsen steeds hetzelfde verhaal moet doen en telkens weer wordt onderzocht. Databeheer en patiëntcontrole moeten daarom veel beter worden geregeld. Een door de patiënten zelf beheerd elektronisch dossier, dat volgens goede standaarden is opgebouwd zodat ziekenhuizen dit van elkaar vertrouwen, is van essentieel belang. Dit is ook nodig omdat zich een heel nieuwe ontwikkeling aandient: grote techbedrijven bemoeien zich in toenemende mate met onze gezondheid op grond van door hen verzamelde data. Mensen moeten beschermd worden tegen ondernemingen die geld willen verdienen aan medische data. Farmaceutische bedrijven, de voedingsmiddelenindustrie, marketingbureaus, datamakelaars en commerciële bedrijven proberen door het aanbieden van geld of gadgets toegang te krijgen tot persoonlijke gezondheidsdossiers. Digitale veiligheid is integraal onderdeel van de versterking van de positie van de patiënt: het hacken van gegevens is al zwaar strafbaar, het gebruik van gehackte gegevens moet ook zwaarder worden gestraft.

Zorg gaat over aandacht

De gezondheidszorg in ons land is steeds meer op een functionele, bijna natuurwetenschappelijke leest geschoeid geraakt. Het gaat over oorzaken en gevolgen, over richtlijnen, protocollen en uitkomstindicatoren. Die benadering is efficiënt, maar kan ook ten koste gaan van het persoonlijke perspectief. Zorg is veel meer dan een functionele ingreep. Zorg gaat ook over kwetsbaarheid, toewijding en aandacht, over betekenisvolle relaties. Het is belangrijk om vanuit die gedachte naar de organisatie van de gezondheidszorg te kijken.

4. Menselijke bloei en economische groei

‘Economie’ komt van het Griekse ‘oikos’, het woord voor huis en thuis. Economie is de zorg voor het gemeenschappelijke huishouden. Al die miljoenen interacties waarbij mensen goederen en diensten uitwisselen, ideeën uitwerken, voorwerpen produceren, machines bedienen, onderweg zijn naar een klant, bellen en vergaderen – de economie is in feite een immens samenwerkingsproject.

De moderne Europese economie is dus geen abstracte markt, maar een sociale markteconomie. Het gaat daarbinnen om concrete ondernemers en concreet ondernemerschap. Ondernemers werken niet alleen voor hun onderneming, maar werken ook voor de samenleving waarvan hun onderneming deel uitmaakt. Ze werken niet alleen voor winst, maar ook omdat ze van betekenis willen zijn voor de samenleving.

Ondernemers moeten vooral de ruimte krijgen om zelf nieuwe initiatieven te ontplooiën. Ze zijn essentieel bij het vinden van de sleutels voor grote maatschappelijke uitdagingen, bijvoorbeeld op het gebied van klimaat, energie en gezondheid. Soms hebben ondernemers prikkels en regels van de overheid nodig om eerlijk te ondernemen. En soms moeten ondernemers door overheid en publieke opinie worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid, maar altijd met respect en waardering voor hun inzet voor de samenleving. Ondernemen is dienstbaar en creatief actief zijn.

Rijnlands denken

Het christendemocratisch denken heeft in Europa een belangrijke rol gespeeld in het vinden van een derde weg tussen communisme en ruig-kapitalisme. In onze visie moeten economische ontwikkeling en innovatie hand in hand gaan met het welzijn van mensen. Deze denkwijze is in de economie van de eenentwintigste eeuw actueler dan ooit. Wij gaan uit van het Rijnlands model, waarbij de aandacht van het bestuur van een onderneming zich richt op alle belanghebbenden in en rond de onderneming: de ‘samenlevingshuishouding’.

Vanuit dit vertrekpunt willen wij opnieuw nadenken over het verdienvermogen van Nederland voor de toekomst. Het uitgangspunt daarbij is het samenbrengen van menselijke bloei en economische groei. Wij combineren

een innovatieve, lerende economie met een sociale economie waarin iedereen meetelt en meedoet. Een economie ook die in balans is met ecologie. Deze integrale manier van denken vraagt een heroriëntatie en heruitvinding van de huidige kapitalistische, exclusief op aandeelhouderswaarde en op korte termijn georiënteerde economie.

Het probleem zit hier niet bij ondernemerschap of bij de markt, het probleem zit bij ‘tech-grootmachten’ als Amazon, Facebook, Alibaba en Uber. Zij hebben enorme invloed op ons leven. Een dergelijk ‘gigantisme’ vraagt om een normerende, kaderstellende en grenzenstellende overheid, zo veel mogelijk op Europees niveau en soms op nationaal niveau. Het gaat daarbij niet alleen om marktordening en toezicht, maar bijvoorbeeld ook om het fiscaal en financieel stelsel. Steeds dient de overheid met ‘de polder’ scherp in het oog te houden wat voor de langere termijn het ‘bonum commune’ is, wat het grotere goed is, en wat rechtvaardig, sociaal en ecologisch verantwoord is.

Brede welvaart als nieuwe richting

Vrij verkeer van mensen, goederen en diensten, ondernemerschap en marktwerking hebben de afgelopen decennia tot grote economische bloei geleid en bijgedragen aan innovaties op het gebied van welzijn, onderwijs, zorg, wonen en mobiliteit. Ondernemerschap biedt kansen voor werk en inkomen en levert belastinginkomsten op waarmee publieke voorzieningen kunnen worden betaald. Daarom hebben we zzp'ers, mkb'ers, familiebedrijven, agrarische bedrijven, start-ups en internationale bedrijven hard nodig.

Als economische groei zich niet vertaalt in groei van koopkracht voor brede groepen van werkenden, maar alleen in aandeelhouderswaarde is correctie nodig. En ook wanneer flexibiliteit op de arbeidsmarkt omslaat in onzekerheid en zelfs in uitbuiting van medewerkers. Of als blijkt dat de groei van het bruto binnenlands product meer CO₂-uitstoot veroorzaakt, waardoor aarde, dier en mens beknelde raken. De politieke kunst is om met een slimme beleidsaanpak het doel en het tijdsbestek van die correcties en verbeteringen te bepalen.

Vanuit het christendemocratisch denken is daarbij het perspectief van de brede welvaart leidend. De brede welvaartsindicator zou niet alleen op nationaal niveau, maar ook op regionaal niveau leidend kunnen zijn in de vaststelling van economisch beleid. Brede welvaart omvat niet alleen het hier en nu en kijkt niet alleen naar groeicijfers, maar gaat ook over effecten op gezondheid, milieu en klimaat, en over de ontwikkelingskansen van de huidige en toekomstige generaties. Brede welvaart gaat bovendien ook over effecten die optreden buiten onze landsgrenzen. Makkelijke antwoorden op de vraag welk

beleid goed is, zijn er zelden, maar wij zien wel de noodzaak om inclusiever te denken over de economie en de samenleving.

Een innovatieve, lerende economie

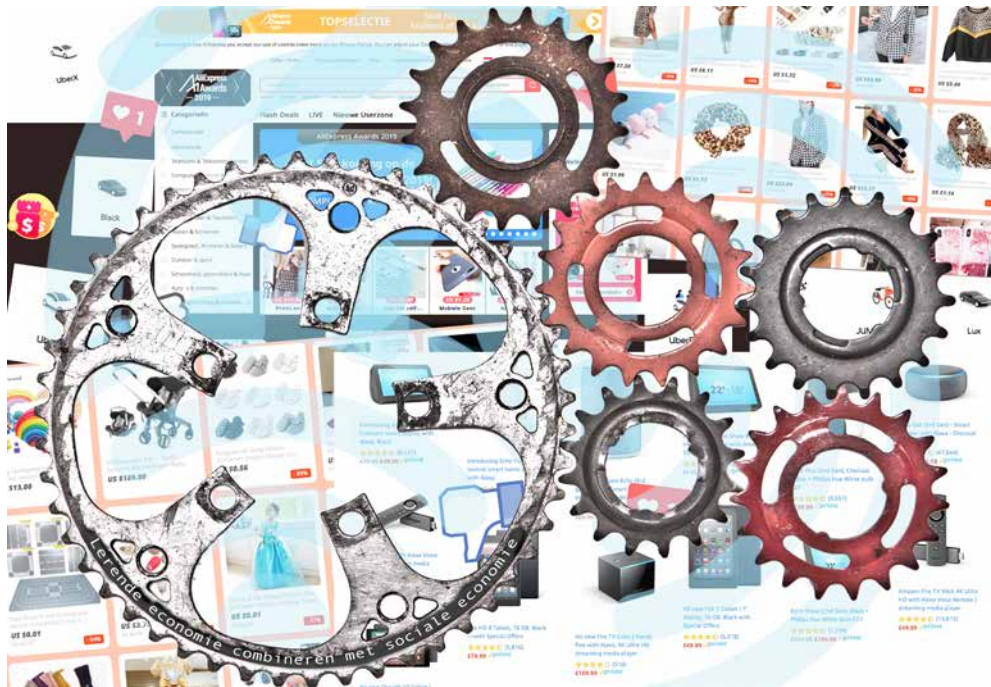
Nederland heeft alles in huis om een topland te zijn in de *next economy*. We zijn de nummer 1 in Europa en de nummer 4 wereldwijd onder de innovatieve, uitdagende economieën. De kennisdichtheid in Nederland is enorm, mede dankzij vele toonaangevende kennisinstellingen. De bereidheid tot samenwerking tussen kennisinstellingen, overheden en ondernemers is de laatste jaren alleen maar gegroeid. Want innovatie is dé impuls voor groei, zowel sociaal en cultureel als economisch.

Een dynamisch-lerende economie begint in het onderwijs. Wij zetten in op verdere differentiatie en profilering van kennisinstellingen, gericht op innovatie en circulatie van kennis die noodzakelijk is om economische groei rond regionale speerpunten te bevorderen. Denk aan de zogeheten ‘triple helix-samenwerking’: samenwerkingsverbanden tussen kennisinstellingen, overheden en bedrijven, zoals ‘Brainport’ en ‘Wij zijn Katapult’.

Wij willen de positie van MBO, HBO en universiteit als regionale kenniscentra versterken, gericht op kenniscirculatie in regionale economische clusters. En meer in algemene zin: wij willen dat het onderwijsbestel ‘fit’ wordt gemaakt voor het leven lang ontwikkelen. Een lerende economie vereist dat mensen zich blijven ontwikkelen in kennis en kunde. Dat kan slagen dankzij een goede en vernieuwende samenwerking tussen ondernemingen en kennisinstellingen.

Een lerende economie vereist dat mensen zich blijven ontwikkelen in kennis en kunde.

Gerichte innovatiepolitiek is nodig. Dit begint met publieke investeringen in sleuteltechnologieën als kunstmatige intelligentie, het ‘Internet of Things’, nanotechnologie, biotechnologie, robotica, groene mobiliteit en 3D-printing. De sleutel tot succes is niet louter technologische innovatie, maar vooral de combinatie daarvan met sociale innovatie. Sociale innovatie omvat flexibele

Innovatieve, lerende economie

Nederland heeft alles in huis om een toptand te zijn in de *next economy*. Want innovatie is dé impuls voor groei, zowel sociaal en cultureel als economisch. Een lerende economie vereist dat mensen zich blijven ontwikkelen in kennis en kunde. Dat kan slagen dankzij een goede en vernieuwende samenwerking tussen ondernemingen en kennisinstellingen.

organisatievormen, het ontwikkelen van nieuwe vaardigheden, het werken aan slimme, hoogwaardige arbeidsrelaties en cocreatie. Menselijke bloei is een voorwaarde voor duurzame economische groei. Ons land kan daarbij putten uit de kracht en het aanpassingsvermogen van onze ondernemers, creatieve en wetenschappelijke talenten en kenniscentra.

Een gedegen agenda voor deze vernieuwende combinaties, gestimuleerd door een lange termijn gericht innovatiefonds, zorgt ervoor dat ons land ruim voor het jaar 2030 een leidende positie heeft op die terreinen die de toekomstige welvaart zullen bepalen. Ons land zit op sommige daarvan in een kopgroep en kan zo'n positie ook op andere terreinen realiseren. Wij kunnen dat. Dan moeten we dat ook doen.

Technologische innovatie en sociale innovatie

De sleutel tot succes is niet louter technologische innovatie, maar vooral de combinatie daarvan met sociale innovatie. Menselijke bloei is een voorwaarde voor duurzame economische groei. Ons land kan daarbij putten uit de kracht en het aanpassingsvermogen van onze ondernemers, creatieve en wetenschappelijke talenten en kenniscentra.

the 1990s, the number of people in the world who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion (United Nations, 1994).

There are a number of reasons why the number of children in the world is increasing. One of the main reasons is that the number of children who are surviving to adulthood is increasing. This is due to a number of factors, including improved medical care, better nutrition, and a decrease in child mortality rates.

Another reason why the number of children in the world is increasing is that the number of children who are being born is increasing. This is due to a number of factors, including a decrease in the age at which women are having children and an increase in the number of children that women are having.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of reasons why this is a cause for concern, including the fact that the number of children who are living in poverty is increasing and the number of children who are being abused is increasing.

There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world. One of the most important things is to improve the health care system, so that more children are surviving to adulthood. Another important thing is to improve the nutrition of children, so that they are better able to resist disease.

It is also important to reduce the number of children who are being born. This can be done by increasing the age at which women are having children and by reducing the number of children that women are having.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

The number of children in the world is increasing, and this is a cause for concern. There are a number of things that can be done to help reduce the number of children in the world, and it is important that we take action now.

Besluit

Besluit

Het appel van de christendemocratie aan Nederland en Europa in de eenentwintigste eeuw is: laten we elke dag opnieuw werken aan een samenleving die niet draait om ‘ieder voor zich’, maar om ‘zij aan zij’. Wij kiezen voor samenwerking en creativiteit; in kleinere sociale verbanden, in de grotere publieke sfeer én op wereldschaal. Thuis, op het schoolplein, op het werk, in de cyberspace en ook in relaties met buurlanden en landen ver weg.

De christendemocratie bouwt hier voort vanuit een ijzersterke traditie: al 140 jaar in Nederland, 70 jaar in Europa. Vanuit onze politieke overtuiging koesteren en bevorderen wij de constructieve krachten in de samenleving. Zo krijgen de uitgangspunten van de christendemocratie nieuwe lading als kenmerkende motieven voor de opbouwende zij aan zij-maatschappij in onze tijd.

Herkenbaar in hoopvolle vernieuwing

Solidariteit is daarbij herkenbaar in de nadruk op de inzet van de samenwerkende mensen in dit deltaland, die goed willen samenleven, ontwikkelen en bloeien en dat ook graag met hun gelijkgestemde burens in een woelige wereld.

Publieke gerechtigheid is daarbij herkenbaar in de nadruk op de essentiële waarde van een stevige internationale rechtsorde en op de menselijke waardigheid die door de rechtsstaat gekoesterd wordt, juist als mensen gedurende hun levensloop kwetsbaar zijn en rechtvaardig behandeld behoren te worden.

Gespreide verantwoordelijkheid is daarbij herkenbaar in de ruimte voor maatschappelijk initiatief en in de nadruk op een rijk burgerschap waarin iedereen meedoet in die delta en op de ‘brede welvaart’ van een lerende samenleving die mensen toerust en uitdaagt.

Rentmeesterschap is daarbij herkenbaar in de nadruk op het samen bewaren van het goede in dit polderland, bij durf om klimaat- en energietransities te ondernemen en op het creatief doorgeven wat van waarde is.

Veel mensen zijn klaar met ‘ieder voor zich’ en ‘eerst ik en misschien ooit jij’. Polarisatie en tweedeling werken alleen maar destructief. Velen ervaren ook het ongemak met het eenzijdige economische en neoliberale

denken, het collectief sturingsdenken en het negativisme van ‘eigen volk eerst’. De christendemocratie wil die wending in het politiek en geestelijk klimaat aanmoedigen en versterken. Dat vereist politieke moed. Moed om veranderingen door te voeren die niet altijd gemakkelijk worden geaccepteerd. De steeds weer verrassende veerkracht en veranderkracht die in de Nederlandse samenleving aanwezig is, willen wij nu inzetten voor een uitdagend toekomstperspectief. Zij aan zij.

Anders kijken

Wij presenteren vijftien wendingen van denken en doen in politiek en samenleving, die dat perspectief van de zij aan zij-maatschappij dichterbij brengen en mensen bemoedigen op weg naar 2030 en verder. Het zijn vijftien andere manieren van kijken naar de mens, de samenleving, het openbaar bestuur en de economie.

1. We leven niet in de BV Nederland, maar in een boeiende polderdelta en een land van regio's met elk hun eigen karakter, waar samenwerking het uitgangspunt is. Het is een gedeelde verantwoordelijkheid om deze vitaal en veilig te houden.
2. ‘Vrijheid, blijheid’ leek even leuk, maar bleek labiel en goedkoop. Vrijheid, verantwoordelijkheid en gezag zijn een steviger fundament.

Denk hierbij aan:

- Het krachtig bestrijden van ondermijning van de rechtsstaat, ook digitaal.
 - Het voorkomen van een ‘narcostaat aan de Noordzee’, ook in de mentaliteit van gebruikers van verdovende middelen.
3. Politiek beleid stelt de mensen en heel hun levensloop centraal, van hun kwetsbare, kansrijke jeugdijaren tot het omzien naar elkaar op hoge leeftijd.

Denk hierbij aan:

- Minder ratrace, meer ruimte voor een balans in de levensloop tussen werken, leren, zorgen en rusten.
- Meer ruimte voor werkende om gemakkelijker een periode zorgverlof op te nemen.

- Balans in de samenleving tussen theoretische kennis en praktische toepassing en kunde.
4. Welvaart en welzijn kunnen duurzaam worden als de bedrijven en organisaties in de arbeidsmarkt zich blijven vernieuwen als leergemeenschappen van leven lang ontwikkelen.

Denk hierbij aan:

- Leren en ontwikkelen als onderdeel van de levensloop, niet alleen in de jeugd, maar gedurende het leven, als persoon, als werkende en als burger.
 - Een nieuwe start voor jongeren in werk en leren met een nieuwe invulling van de basisbeurs, zodat studeren en werken worden gestimuleerd in plaats van hen op te zadelen met schulden.
 - Een nationale agenda voor een leven lang ontwikkelen van werknemers, werkgevers, opleiders en overheden.
5. Vergrijzing is een uitdaging om ouderen als rolmodellen te zien.

Denk hierbij aan:

- Aandacht, zorg en inspiratie voor elkaar binnen de drie of soms zelfs vier actieve en vitale generaties.
 - Ouderen die een rol als coach, inspirator en ‘hulplijn’ voor het leven spelen.
 - Waardigheid en zinvolle relaties voor hoogbejaarden in plaats van isolement.
6. Expansie van medische middelen en behandelingen mag niet als oplossing worden gezien van andere, vaak sociale en geestelijke nood.

Denk hierbij aan:

- Het voorrang geven aan zorg om elkaar in de gemeenschap boven complexe zorgsystemen.
- Het omwille van de kwaliteit van leven tegengaan van overbehandeling door een kritische blik op ‘overmedicatie’ van dagelijkse noden en zorgen.

- Burgerschap en zorg voor elkaar via zorgcoöperaties om de menselijke waardigheid te beschermen tegen de systemen van technocratisch denken.
7. Steden zijn een krachtig thuis en daarom is het essentieel dat hun sociale samenhang, leefomgeving en mobiliteit impulsen krijgen. Krimpregio's verdienen nieuw toekomstperspectief.

Denk hierbij aan:

- Een slimmer, flexibeler, groener, veiliger en betaalbaar mobiliteitssysteem, met de aanleg van hubs (knooppunten) waar alle mogelijke vormen van vervoer samenkomen.
 - Een investeringsagenda voor krimpregio's, zodat ze kunnen opbloeien en innovatieve verbindingen met steden kunnen leggen.
8. Cyberspace is een eigen leefwereld en publiek domein geworden, waarin bescherming van de digitale soevereiniteit van de Europese burgers en hun instellingen noodzakelijk is.

Denk hierbij aan:

- Aanpak van de robotachtige uniformiteit van publieke digitale diensten die maatwerk bedreigt.
 - Bescherming en eigenaarschap van persoonlijke data en digitale soevereiniteit van Europese burgers.
 - Bescherming tegen greep op medische data van patiënten en burgers door gigantische techbedrijven en farmaceuten.
9. De klimaat- en energietransitie in de komende decennia bieden Nederland kansen voor menselijke bloei en economische groei.

Denk hierbij aan:

- Nederlandse kenniswerkers en bedrijven maken wereldwijd delta's klaar voor de klimaattransitie, zoals we dat 'thuis' ook kunnen.
- Een duurzame levensvatbare industrie met de nadruk op koplopers in schone productie.
- Een landbouw die bloeit als innovatieve, schone toptechnologie in handen van rentmeesters die naar de toekomst kijken.

10. Nederland wil in Europa stevig meedoen in ‘kopgroepen’ van landen en regio’s die voorop willen lopen bij de ontwikkeling van nieuwe welvaart en dynamische vormen van samenwerking.

Denk hierbij aan:

- Minder uniformiteit en meer maatwerk in het realiseren van essentiële programma’s van de Europese Unie.
- Een nieuw machtsrealisme, zonder taboethema’s rond defensie en bescherming van onze vrijheid, ook in Europa.

11. Overheden en publieke organen moeten worden bevrijd van de angst en de eenvormigheid die het systeemdenken hen oplegt en afdwingt.

Denk hierbij aan:

- Versterking van de oefening in de democratische waarden onder Nederlandse jongeren.
- Een bloeiende civil society waarbij de wederzijdse betrokkenheid van burgers en maatschappelijke organisaties voorop staat. Politiek begint met de erkenning van het maatschappelijk initiatief.
- Het durven denken over een responsief openbaar bestuur in vormen van radicale subsidiariteit en ‘maatwerk’, juist in een tijd van digitalisering.

Overheden en publieke organen moeten worden bevrijd van de angst en de eenvormigheid die het systeemdenken hen oplegt en afdwingt.

12. De overheid bekwaamt zich in de kunst van het overlaten aan de civil society, samenlevingsverbanden en markt en komt zo los van de neiging naar een uitdijend apparaat dat functioneert vanuit beheersingsdrang.

Denk hierbij aan:

- Uitvoeringsorganisaties zoals het UWV worden kritisch getoetst op het realiseren van hun oorspronkelijke bedoeling.

- Een nadere verkenning van de kerntaken van de overheid rond hun oorspronkelijke bedoelingen.
- Het vaststellen van lange termijnbeleidskaders met de civil society samen.

13. De straf op bewegen en talent verlamt het sociale zekerheidstelsel en de opheffing daarvan zorgt dat mensen niet meer onnodig langs de kant staan.

Denk hierbij aan:

- Sociale stelsels die de levensloop van mensen en een relationeel mensbeeld als uitgangspunt kennen, niet het functioneren van het systeem.
- Een basisbaan, een baan met begeleiding, voor langdurig werklozen en de sociale werkvoorziening als tijdelijke groeiplek om praktische vaardigheden aan te leren.
- Een opzet van de inburgering die aanmoedigt om te participeren in plaats van een obstakel te zijn voor volwaardige deelname in onze samenleving en rechtsstaat.

14. In het brede welvaartsbegrip staat het Rijnlandse model voorop, als rem op het 'gigantisme' van markt- en machtsconcentraties en als nadruk op de waarde van de menselijke maat in de economie.

Denk hierbij aan:

- Een sociale markteconomie waarin menselijke bloei, economische groei en innovatie hand in hand gaan.
- Een duurzaam inclusief denken over de interactie tussen economische productie en maatschappelijke waarden van de lange termijn.
- Duurzame waardenketens in de Europese marktordening die ten principale de voorkeur krijgen boven concentraties van economische macht.

15. Meer gedurfd investeren in de toekomst en in technologische en sociale innovaties is allereerst het fundament leggen voor een land van scheppingsdrang, samenwerken, vertrouwen en het bevorderen van ieders talenten.

Denk hierbij aan:

- Een offensief innovatiebeleid voor intensieve verbindingen tussen technologische transformatie en sociale innovatie.
- Impulsen voor combinaties van MBO, HBO en WO als regionale kenniscentra waarin publieke en private samenwerking een lerende economie aanwakkert en helpt vernieuwen.
- Een lange termijninnovatiefonds dat zijn investeringen nadrukkelijk richt op de nieuwe infrastructuren voor kennisvernieuwing en sectoren waarin Nederland leidend kan zijn en blijven.

the 1990s. The first of these is the development of a new generation of digital signal processing (DSP) based systems.

The second is the development of new methods for the analysis and synthesis of speech signals. The third is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The fourth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The fifth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The sixth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The seventh is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The eighth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The ninth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The tenth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The eleventh is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The twelfth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The thirteenth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The fourteenth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The fifteenth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The sixteenth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The seventeenth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The eighteenth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The nineteenth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The twentieth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The twenty-first is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The twenty-second is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The twenty-third is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The twenty-fourth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The twenty-fifth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The twenty-sixth is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

The twenty-seventh is the development of new methods for the synthesis of speech signals.

Bijlage

Impressie *Zij aan zij-* bijeenkomsten

Impressie *Zij aan zij*-bijeenkomsten

De samenleving wordt nogal eens als een geïndividualiseerde of gefragmenteerde samenleving gekenschetst. Wij mensen en instituties worden steeds meer solitair en steeds minder solidair, zo luidt de analyse vaak, en daardoor gapen er steeds meer kloven in Nederland tussen volk en elite, tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden of tussen ‘have’s’ en de ‘have-nots’. Christendemocraten antwoorden daarop vaak met trefwoorden als ‘de samenleving’, ‘gemeenschapszin’ en ‘samenwerking’. Terecht. Mooie woorden. Toch is dat niet voldoende. Een samenleving of een gemeenschap als zodanig is niet intrinsiek goed. Gemeenschappen kunnen immers gemakkelijk ontsporen. De vraag is veelmeer: wat maakt een samenleving nu tot een goede samenleving?

Wat maakt een samenleving tot een goede samenleving?

In feite ging het bij al die inspirerende *Zij aan zij*-bijeenkomsten in het land over deze normatieve vraag: wat is een goede samenleving? Van Middelburg tot Groningen, van Raalte tot Zoetermeer, van Holwerd tot Eindhoven: we zijn dankbaar voor de betrokkenheid, de energie, het meedenken en de gezamenlijke zoektocht naar wat een samenleving tot een goede samenleving maakt. We hebben het overal gezien: politiek is allermint een abstract verschijnsel, maar begint bij het concrete samenleven van mensen zelf. Politiek is de praktijk van het goede samenleven en de beoefenaars daarvan zijn mensen zelf, de bewoners van die talloze dorpen, steden, straten, huizen, overal in Nederland. Mensen snakken dan wel naar perspectief, maar als je perspectief wilt, moet je toch echt diezelfde mensen opzoeken. Het perspectief zijn we namelijk zelf, in al onze zorgzaamheid voor elkaar, verantwoordelijkheidsbesef, creativiteit en de wil om de samenleving te helpen opbouwen. Wij zijn de tijden, zei Augustinus al. We kunnen ook zeggen: wij zijn de politiek.

Wat maakt een samenleving tot een goede samenleving? Het korte antwoord: een samenleving waarin het gemakkelijk is om goed mens te zijn. Maar tijdens de vele tientallen *Zij aan zij*-sessies hebben we naar het langere antwoord gezocht en de sociale voorwaarden proberen te verwoorden voor

goed samenleven. We deden dat aan de hand van de bewegingen die we in *Zij aan zij* agenderen en willen aanmoedigen: van ratrace naar relaties, van regelzucht naar burgersruimte en van winst naar waarden. Een goede samenleving, zo constateren we na al die bijeenkomsten, is een coöperatieve samenleving, waarin de verantwoordelijkheden maximaal kunnen worden gedeeld. Maar wat zeggen we daarmee precies? Wat zijn de voorwaarden of de pijlers van die coöperatieve samenleving? En de logische vervolgvraag, die ook tijdens de *Zij aan zij*-bijeenkomsten werd gesteld: wat is de rol van de politiek op weg naar een meer coöperatieve samenleving?

Vijf pijlers van een coöperatieve samenleving

De coöperatieve samenleving berust op ten minste vijf pijlers, zo leerden de *Zij aan zij*-bijeenkomsten: (1) respect voor de mens en zijn waardigheid, met alles wat hem of haar eigen is; (2) een bloeiende civil society, met een goed functionerend familieleven en vitale sociale verbanden; (3) een rechtvaardig en slagvaardig systeem van bestuur en recht, met sterke instituties; (4) een civiele en duurzame economie, waarbij economische groei en menselijke bloei hand in hand gaan; en (5) vormend onderwijs, waarbij de individuele ontwikkeling van het kind voorop staat, maar waar tegelijk verantwoordelijke burgers worden gevormd.

1. Respect voor de mens en zijn waardigheid

Een goede samenleving rust in de eerste plaats op de erkenning van de persoonlijke waardigheid van ieder mens. Het beginsel van de menselijke waardigheid heeft een universele, normatieve kracht en komt voort uit zowel christelijke als humanistische bronnen. Nu kan dit beginsel nogal abstract overkomen en is het voor velerlei uitleg vatbaar. Tijdens de *Zij aan zij*-bijeenkomsten is veelvuldig cultuurkritiek geuit op dominante, verkeerde invullingen van menselijke waardigheid. Zo was er kritiek op de neiging om menselijke waardigheid samen te laten vallen met individuele vrijheidsrechten of ongerichte autonomie. Een ander kritiekpunt betrof het consumentisme: in onze samenleving overheerst de mens als consument en drager van allerlei rechten.

Een belangrijke grondwaarde in de christendemocratie is dat de menselijke waardigheid zich verder uitstrekt dan het individu en de autonomie. Waardigheid is iets wat je een ander toekent. Anders geformuleerd: in de christendemocratische visie op de politiek staan ‘mensen’ in het middelpunt.

In de christendemocratische visie op de politiek staan 'mensen' in het middelpunt. Niet 'de mens'.

Tijdens de *Zij aan zij*-sessies werd de 'menselijke waardigheid' in het verlengde van deze gedachte ingebed in de sociale praktijken van alledag. En daarmee was het ineens geen abstract principe meer, maar kreeg het een relationele betekenis. Of het nu ging om het intermenselijke verkeer in een buurt of wijk, in de familie, de economie, de zorg, het onderwijs of instituties van de overheid: de behoefte is groot om de bestuurlijke stelsels en systemen weer opnieuw vanuit de sociale waardigheid te benaderen, terug naar de bedoeling. Denk aan de tekst in het Evangelie: de mens is er niet voor de

sabbat, maar de sabbat voor de mens. Pas dat toe op zorg, politiek, bestuur, onderwijs en het is samen te vatten in: terug naar de menselijke maat en terug naar de menselijke deugd. Het is een rode draad in *Zij aan zij* en die kon op veel instemming rekenen. De menselijke waardigheid is ingebed in concrete zorgpraktijken. En een samenleving waarin deze waardigheid niet geborgd is, is geen goede samenleving.

2. Een bloeiende civil society

Een tweede pijler van een goede samenleving is een bloeiende civil society: mensen die met anderen de samenleving vorm geven en helpen opbouwen. Een van de eerste *Zij aan zij*-avonden werd gehouden in Friesland, Joure. Meteen viel een woord dat vrijwel op iedere avond, met een andere tongval, een rol speelde: mienskip. Op andere plekken in Nederland wordt het noaberschap genoemd, of eenvoudigweg gemeenschap. De samenleving is een gemeenschap, maar tegelijk bestaat de gemeenschap van de samenleving uit talloze gemeenschappen 'op zich'.

De eerste gemeenschap is de familie. In het gezin begint de mienskip of het noaberschap in het klein. Het is een oefenplaats voor waarden, die in het grotere geheel van de samenleving centraal staan: verantwoordelijkheid, rentmeesterschap, solidariteit, rechtvaardigheid. Het illustreert hoe belangrijk het is om geworteld te zijn, je eigen afkomst te kennen. Vanuit die veiligheid ontstaat een openheid naar de ander en de verantwoordelijkheid voor bredere sociale verbanden.

De civil society heeft verschillende functies. De civil society is, net als bij een familie, de overdrachtsplaats voor waarden. Zo kunnen democratische deugden als tolerantie, wellevendheid, matigheid en rechtvaardigheid er worden geoefend. De civil society geldt daarnaast als de kraamkamer voor sociaal kapitaal: het vermogen dat mensen ontwikkelen om elkaar te vertrouwen en samen te werken. Ook geeft een civil society mensen de mogelijkheid elkaar te ontmoeten, dwars door identiteitsgrenzen heen, en daarmee kunnen raciale of etnische structuren worden doorbroken. Ten slotte heeft een goed functionerende civil society de rol mensen te emanciperen: de fabrieksarbeider kan zitting hebben in het schoolbestuur, iemand uit het bedrijfsleven kan floreren als barkeeper bij de tennisclub.

Verschillende malen is tijdens een *Zij aan zij*-bijeenkomst geweest op de hausse aan particuliere initiatieven, buiten de overheid of het klassieke middenveld om. Steeds mondiger en beter opgeleide burgers gaan zelf wel aan de knoppen zitten als iets niet bevalt. Of ze zoeken medestanders waarmee ze

maatschappelijke problemen daadwerkelijk te lijf kunnen gaan.

Inderdaad, de eenentwintigste eeuw is de eeuw van het burgerschap. Maar dat burgerschap moet wel worden heruitgevonden. Want de politiek verwacht burgers nog steeds met burgerlijke individualisten, die veiligheid en zekerheid willen. In de christendemocratische traditie gaat burgerschap juist om het weerstaan van macht, om bevrijding zelfs. In die traditie worden burgers niet gereduceerd tot een instrument van beleid, maar worden ze beschouwd als een uniek, verantwoordelijk en creatief persoon, die pas ten volle tot hun recht komen in relatie met anderen.

Meer dan eens kwamen in de *Zij aan zij*-gesprekken het onderwijs, de zorg en de woningmarkt ter sprake, domeinen die tot het klassieke maatschappelijke middenveld behoorden. Het krachtenveld tussen overheid, markt en samenleving is de laatste decennia ingrijpend veranderd. Er heeft sinds de jaren tachtig een omslag plaatsgevonden van een overheid die de maakbaarheid van de samenleving predikte naar een overheid die de maakbaarheid van ieders eigen succes voorop stelde. Publieke taken werden op afstand gezet en de rol van de overheid moest klein worden. Maar in plaats van het geven van echte verantwoordelijkheden heeft zij haar grip verstevigd door protocollen, uitvoeringstoetsen, toezicht, prestatieafspraken en evaluaties. In feite wordt de samenleving ingeklemd tussen een markt-staat dichotomie.

Nodig is, zo hebben verschillende deelnemers aan de *Zij aan zij*-bijeenkomsten opgemerkt, een gemeenschappelijk begrip van publieke belangen of van de publieke zaak dat burgers en overheid verbindt. Dat publieke belang dient wel steeds geëxpliciteerd te worden, en daaraan schort het nogal eens. Voor christendemocraten is 'publieke gerechtigheid' een toetssteen voor het publieke belang. Dan gaat het over eerlijkheid en billijkheid, over de bescherming van ieders recht, over een normering van keuzes die moeten worden gemaakt in ieders belang, en daarmee staat de publieke gerechtigheid in dienst van het welzijn van het geheel van een samenleving. Uit de *Zij aan zij*-sessies kwamen tal van ideeën voort om de civil society nieuwe impulsen te geven. Van suggesties om het eigenaarschap van maatschappelijke organisaties te bevorderen tot ideeën voor meer ruimte om 'meergeneratiewoningen' te bouwen.

3. Sterke instituties

Een derde pijler van de goede samenleving vormen sterke en gezagvolle instituties. Goed functionerende instituties zijn de hoeders van een goede samenleving. In hun samenhang vormen zij de ruggengraat van de samenleving.

Instituties hebben twee belangrijke functies, een verticale en een horizontale functie, zoals een aanwezige burgemeester het tijdens een *Zij aan zij*-sessie uitdrukte. In de eerste plaats de verticale functie: instituties zorgen ervoor dat het samenleven niet ontaard en dat er ruimte is voor mensen om de waarden die ze in hun gezin en in de civil society oefenen, ook daadwerkelijk kunnen uitoefenen. Voor de orde, het recht en de 'rust, reinheid en regelmaat' zijn instituties van wezensbelang. Hedendaagse gezagsdragers zien zich in dit opzicht geconfronteerd met een paradoxale ontwikkeling: terwijl het gezag steeds minder wordt geaccepteerd en minder vanzelf spreekt, wordt gezagvol optreden meer dan ooit gevraagd. Daarmee hebben politieagenten, rechters, leraren en andere gezagsdragers het in hun dagelijkse optreden lastiger dan vroeger.

In de tweede plaats hebben instituties een horizontale functie: ze zorgen voor verbinding en maken het voor mensen mogelijk gezamenlijk iets te realiseren dat het individuele handelen overstijgt. Instituties maken dat mensen gezamenlijk tot veel grotere dingen in staat zijn dan individueel. Gezagsdragers staan op het kruispunt van deze verticale en horizontale functie. Ze moeten goede maatjes zijn met alle burgers en het goede in mensen naar boven proberen te halen en optreden wanneer het moet.

Het vertrouwen in instituties zoals de overheid, de rechtsstaat en het politieapparaat is in Nederland gelukkig hoog, zeker in internationaal vergelijkend perspectief. Veel minder vertrouwen genieten de uitvoeringsorganisaties van de overheid. Dat heeft alles te maken met een soms falende uitvoering. Want zoals het samenleven kan ontaarden in polarisatie en fragmentering, kan ook een institutie losraken van de oorspronkelijke bedoeling. Zeker in een tijd waarin onzekerheid de samenleving in haar greep lijkt te hebben, mensen op drift raken, bestaat de verleiding om regels op regels te stapelen. Al snel kan dan een dynamiek ontstaan die wegdrijft van de waarde als centrum, naar de periferie van de norm. En als de onderliggende waarden ontbreken en louter oog is voor de normstellingen, zal een nog grotere regelzucht het gevolg zijn.

Tijdens de serie gesprekken over *Zij aan zij* was er veel nieuws naar aanleiding van de toeslagenaffaire bij de Belastingdienst. In zekere zin stond het symbool voor problemen bij meer uitvoeringsorganisaties. Hetzelfde patroon is steeds te zien: een falende ict, te veel politieke wensenlijstjes, incident na incident, te lang misstanden ontkennen, en een te complexe en gedetailleerde wet- en regelgeving. Het gevolg: de menselijke maat en deugd zijn uit zicht geraakt.

Verschillende deelnemers aan de *Zij aan zij*-bijeenkomsten hebben benadrukt hoe desastreus dat is voor het vertrouwen in de overheid. Uitvoeringsorganisaties zijn immers het visitekaartje van de overheid. Mensen staan centraal en dat vraagt, hoe ingewikkeld ook voor systemen, om maatwerk. De instituties zijn er voor de samenleving, niet andersom, zoals in *Zij aan zij* is geconstateerd.

4. Een florierende civil economy

Een andere pijler van een goede samenleving is een florierende markteconomie. In christendemocratisch perspectief wordt de economie niet als een losstaande kracht benaderd, maar veelmeer vanuit de verwevenheid met de samenleving.

Anders gezegd: de markteconomie is een sociale praktijk om het goede samenleven en samenwerken mogelijk te maken.

Tijdens de *Zij aan zij*-bijeenkomsten is veel gesproken over de verkeerde intuïties die in het dominante marktdenken zijn geslopen: korte termijnwinstbejag en casinokapitalisme. Ook is veel gesproken over verdienmodellen die de menselijke waardigheid bedreigen en die een aantasting zijn voor het dierenwelzijn of het ecosysteem. Daarmee is niet gezegd dat ‘de markt’ als zodanig staat voor iets slechts. Het gaat om een andere manier van kijken naar de markteconomie. De markteconomie is in de christendemocratie niet louter gericht op de behoeften van het individu, maar veronderstelt zorgzaamheid voor elkaar en zorg voor de leefomgeving.

Tijdens de *Zij aan zij*-sessies waren niet zelden eigenaren van familiebedrijven aanwezig. In wezen zijn de kernwaarden van familiebedrijven een fraaie uitdrukking van de christendemocratische visie op de markteconomie. Een familiebedrijf heeft oog voor de langere termijn en gaat niet voor de korte termijnwinstbelangen. Een familiebedrijf koestert een begrip als ‘nabijheid’ en voelt zich betrokken bij of verantwoordelijk voor wat zich in de nabije omgeving afspeelt. Bij een familiebedrijf gaat het niet zozeer om diplomawijsheid, maar veelmeer om praktische wijsheid en ervaringswijsheid. Een familiebedrijf is solidair met zijn werknemers en voelt zich verantwoordelijk voor de werknemers en hun gezinnen. Bij gewenste herijkingen van verdienmodellen zou het goed zijn om dit soort noties in gedachten te houden.

Economische groei dient kortom hand in hand te gaan met menselijke bloei, zoals in *Zij aan zij* wordt gesteld. Misschien zou een begrip als ‘civil economy’ behulpzaam zijn. De term ‘civil society’ is al onderdeel van het vocabulaire in Nederland. Een ‘civil economy’ is nodig om de geworteldheid in de beschaving te behouden en om het creatieve ondernemerschap van medeburgers te koesteren. De handelsmarkt is immers niet alleen een voertuig voor vrijblijvend wederzijds voordeel, maar ook voor beschaving, burgerlijke waarden en wederzijdse hulp.

Verschillende deelnemers aan de *Zij aan zij*-discussie hebben erop gewezen hoe jammer het is dat de productschappen zijn opgeheven. Zij functioneerden als een verbindende schakel tussen de overheid en het bedrijfsleven en bevorderden het gesprek over wat van waarde is. Er zal gezocht moeten worden naar nieuwe manieren om de overlegeconomie en dialoog over de waarden een impuls te geven.

5. Lerend vermogen

Een vijfde pijler van de goede samenleving is het lerend vermogen van burgers, organisaties, overheden en bedrijven.

Veel van de terechte cultuurkritiek die te geven is op de ‘geest der eeuw’ wordt vertaald in onlustgevoelens. Degenen die zich tot tolk ervan maken, hebben vaak een agenda die niet gericht is op noeste en praktische verbetering van verbeterbare tekortkomingen. Van hen moeten we ofwel terug naar een geïdealiseerd verleden of juist de hemel bestormen naar een grootse toekomst. Dat leidt tot een ‘revolution of rising expectations’. De geschiedenis laat zien dat van dergelijke revoluties weinig goeds komt.

Voor christendemocraten geldt: onderzoek alles en behoudt het goede. Dat betekent respect voor instituties, al moeten die soms gerenoveerd of verbouwd worden. Maar het betekent ook leren van fouten en van nieuwe inzichten en die gestaag toepassen in het algemeen belang. Democratie is samenleven met verschil en erkennen dat dat samenleven altijd een tekort zal kennen. Die erkenning zou wel eens ontspannen kunnen werken op onze beheerszucht en kan ook ons aanzetten tot nog meer samenwerking met elkaar.

Democratie is samenleven met verschil en erkennen dat dat samenleven altijd een tekort zal kennen.

Nodig is dan wel een maatschappelijke cultuur waarin een ‘levenlang ontwikkelen’ mensen in staat stelt zich aan te passen aan veranderingen met behoud van bestaanszekerheid. Deze leer- en ontwikkelcultuur begint thuis, in het eigen gezin, en op school. Tijdens de *Zij aan zij*-avonden is verschillende keren de doorgesloten test- en meetcultuur en de overmatige nadruk op competenties in het onderwijs aan de orde gesteld. Dat is de verkeerde manier om een leer- en ontwikkelcultuur te bevorderen. Het gaat niet zozeer om diplomawijsheid, maar veelmeer om praktische wijsheid en ervaringswijsheid.

Veel belangrijker is het dan ook om het onderwijs te zien als een plek waar gaandeweg, al zoekend en tastend en met vallen en opstaan en bulten en builen, het goede samenleven wordt geleerd. Dat betekent heel eenvoudig: ieder mens mag er zijn zoals hij of zij is, met alles wat hem of haar eigen is en met al het gebrek dat een ieder heeft.

De leercultuur begint dan weliswaar in het gezin en op school, maar daarmee begint het nog maar. Tijdens de *Zij aan zij*-bijeenkomsten bleek er veel instemming te zijn voor het voorstel om te werken aan een publiek stelsel van volwassenonderwijs. We missen niet zozeer de humus van bezieling en inspiratie om te leren van elkaar en te ontwikkelen, maar we missen de vormen om deze te activeren. Daar ligt een nobele opdracht voor de komende jaren.

De eigen taak van de politiek

Tot zover de vijf pijlers van de goede of coöperatieve samenleving. Tijdens de *Zij aan zij*-sessies kwam al snel de rol van politieke partijen, in het bijzonder die van het CDA, ter sprake. In *Zij aan zij* zelf gaat het nauwelijks over politieke partijen, zelfs niet over het CDA. De centrale vraag in *Zij aan zij* is immers: waar willen we op de lange termijn naartoe met Nederland en welke fundamentele keuzes zijn daarvoor nodig? Het onderwerp is ‘Nederland in 2030’, en politieke partijen zijn slechts een instrument en geen doel op zichzelf. Ze staan in dienst van die vraag naar een wenkende toekomst van Nederland, Europa en de wereld daar omheen.

Maar waarom politiek, waarom politieke partijen en waarom het CDA? Allereerst: waarom politiek, wat is het belang van politiek? Politiek gaat over de gemeenschap van burgers. En dus over de levens van de burgers: hun idealen en levensomstandigheden, hun wensen en beperkingen, hun waarden en belangen, hun relaties met anderen en hun individuele ontwikkeling. Politiek gaat over afwegingen in deze diversiteit en steeds weer vinden van een balans zodat burgers in vrede kunnen leven. De besluiten die daarvoor nodig zijn, zijn politieke besluiten. En over de uitvoering en handhaving moet ook politieke verantwoording worden afgelegd.

Waarom een politieke partij? Besluitvorming en verantwoording in de politiek vragen om een breed debat, maar ook om nemen van verantwoordelijkheid en afleggen van verantwoording. Een gemeenschap, een volk heeft niet één wil. Een gemeenschap, een volk kan ook geen verantwoording afleggen aan zichzelf. Daarom zijn instituties nodig. De parlementaire democratie in vereniging met het instituut van de rechtsstaat is de staatsvorm waarin politiek kan leiden tot een vreedzaam samenleven. Binnen deze staatsvorm zijn politieke partijen onmisbaar om stem te geven aan de diversiteit in de samenleving en tegelijk bij te dragen aan de besluitvorming en verantwoording.

En tot slot: waarom een christendemocratische politieke partij? Burgers leven niet bij de dag. Burgers staan in een traditie van voorouders, zowel individueel, als in familieverband, als in de samenleving. Zij maken deel uit

van een gegeven cultuur die bovendien elke dag opnieuw, soms steeds weer iets anders, vorm wordt gegeven. Een cultuur bovendien die nauw verweven is met die van andere gemeenschappen en volken in Europa. Christendom en kerken maken daar deel van uit en staan voor visies op mens en samenleving. Zij bieden waarden en kritiek op samenleving en cultuur vanuit die visies. Deze bijdragen laten zich vertalen in een herkenbare politieke visie en stijl die iedere burger kan aanspreken. Ook wie onverschillig staat tegenover religie en geïnstitutionaliseerde godsdienst. Ook mensen die zich als tegenstander ervan zien, kunnen aangesproken worden door een christendemocratische visie en stijl, omdat zij zich vinden in de gemaakte afwegingen en de gekozen balans. Juist omdat de christendemocratie daarbij open wil staan voor de brede diversiteit in de samenleving en volkspartij wil zijn.

Dat geeft moed en hoop, op weg naar Nederland in 2030.

.....

Zij aan zij

Voor de toekomst van Nederland zou dít wel eens de grootste uitdaging kunnen zijn: het vinden van een nieuwe gemeenschappelijkheid. Die mag niet alleen draaien om regels, apparaten en voorzieningen, maar om een samenleving waarin ieder mens zich gekend weet en ieder mens een fundament vindt om bij te kunnen dragen aan het goede samenleven. Het vinden van zo'n nieuwe combinatie van sociale zekerheid, gemeenschappelijke orde en persoonlijke vrijheid is een complexe opgave.

Het rijkere verhaal is nodig. Het verhaal waarin begrippen als samenwerken, vertrouwen geven, waarderen en verbinden centraal staan. Vanuit de politieke filosofie van de christendemocratie wil dit verhaal klinken. Het verhaal over de mens in zijn gemeenschap, over vrijheid in gelijkwaardigheid en verantwoordelijk burgerschap. Niet óf staat óf markt, niet óf jij óf ik, maar zij aan zij.

WI
*Wetenschappelijk
Instituut*